

УДК 140.8.

Арцишевський Р. А., доктор філос. наук, професор,
член-кор. НАПН України, завідувач кафедри філософії
СНУ імені Лесі Українки

Світогляд, його сутність, структура та соціальні функції

У статті дається характеристика світогляду як вищої форми духовного осягнення дійсності і самосвідомості соціального суб'єкта, аналізуються його структура, функції, місце в духовній культурі та роль у становленні особистості.

Ключові слова: самосвідомість, світогляд, універсальна картина світу, життєва позиція людини.

Анотація. Арцишевский Р. А. Мироззрение, его сущность, структура и социальные функции. В статье дается характеристика мироззрения как высшей формы духовного освоения действительности и самосознания социального субъекта, анализируются его структура, функции, место в духовной культуре и роль в становлении личности.

Ключевые слова: самосознание, мироззрение, универсальная картина мира, жизненная позиция человека.

Annotation. R. A. Artsyshevskij. World-outlook, its essence, structure and social functions. It is given at the article the characteristic of world-outlook as the highest form of spiritual mastering of the reality and self-consciousness of the social subject. It is analyzed its structure, functions, the place at the spiritual culture and the role at the formation of personality.

Key words: self-consciousness, world outlook, universal picture of the world, life position of a person.

У нашій науковій, особливо педагогічній, літературі переважає спрощене розуміння світогляду як сукупності або системи поглядів на світ в цілому і місце в ньому людини. У зв'язку з цим світогляд нерідко

ототожнюється з усією суспільною свідомістю, всі форми якої дають нам якісь уявлення про світ і людину, і тому вважається, що у процесі засвоєння людиною будь-якої з них відбувається і формування її світогляду. Насправді ж світогляд є особливим, найбільш складним духовним утворенням, не тотожним з іншими формами духовного осягнення дійсності. І найсуттєвішим в його характеристиці є те, що він становить собою *вищий рівень* самосвідомості соціального суб'єкта і духовного осягнення дійсності.

Світогляд як вищий рівень самосвідомості соціального суб'єкта.

Поняття «соціальний суб'єкт» узагальнює в собі сутнісні характеристики різних соціальних спільностей, починаючи від малої групи і закінчуючи людством в цілому, а також і особи як представника цих спільностей, оскільки саме належність до них є необхідною передумовою існування особи в якості соціального суб'єкта. Тому це поняття не може бути повністю, без певних змістовних втрат замінене ні поняттями цих спільностей, наприклад, «соціальний клас» або «нація», ні поняттями «суспільство» або «історичний суб'єкт». Дане поняття відображає здатність різноманітних людських спільностей і особи виступати активною і свідомою стороною соціальної взаємодії, бути носієм суспільних відносин і джерелом різних форм і видів соціальної активності: предметно-практичної, духовної та комунікативної діяльності. В теорії ми, звичайно, можемо окремо розглядати «соціальне буття», «соціальну діяльність», «спілкування» чи «пізнання», абстрагуючись при цьому від їх конкретних носіїв або суб'єктів, відривати ці атрибути людського буття від самих людей і одне від одного, але в дійсності вони є лише невід'ємними життєвими проявами тих чи тих соціальних організмів, різними взаємозв'язаними формами їх життєдіяльності. І поняття «соціальний суб'єкт» вказує нам на здатність різних людських спільнот чи окремих людей свідомо і плідно виявляти себе, свої сутнісні сили і якості в цих формах життєдіяльності. Тобто це свідчить, що не кожна людська істота чи людська спільнота може вважатися і дійсно бути соціальним суб'єктом у повному розумінні цього поняття. Звичайно, кожна з них тією чи іншою

мірою є носієм цих різних форм життєдіяльності чи соціальної активності, але бути просто їх носієм і бути їх суб'єктом, творцем – це речі дещо різні.

Будь-яка людська спільнота або окрема людина, перш ніж набути необхідних якостей і стати соціальним суб'єктом, повинна пройти певний шлях свого становлення. У цьому процесі становлення соціального суб'єкта можна виділити дві сторони: з одного боку, він формується як певний об'єкт або матеріальне утворення (формування організму людини, о'б'єднання в якусь спільноту різних індивідів), а з другого – як суб'єкт свідомості і діяльності.

Невід'ємною складовою становлення соціального суб'єкта як об'єкта є процес соціальної інтеграції. Цей процес може відбуватися як стихійно, під тиском різних, насамперед зовнішніх, обставин, так і свідомо, цілеспрямовано. Останнє стає можливим лише при наявності у соціального суб'єкта певної самосвідомості, яка є, як засвідчують дослідники, невід'ємним атрибутом будь-якої історичної, етнічної, етно-соціальної, соціальної чи духовної спільноти, а також особи і одночасно – важливим показником їх зрілості, сформованості [1]. Ще Імануїл Кант писав: „Та обставина, що людина може володіти уявленням про своє Я, безмірно підносить її над усіма іншими істотами, що живуть на землі. Завдяки цьому вона – особистість, і в силу єдності свідомості за всіх змін, які вона може пережити, вона – та сама особистість...” [2, 357].

Ця самосвідомість може бути більшою або меншою мірою повною (розвиненою) чи неповною, адекватною чи неадекватною (фантастичною, перекрученою), виробленою суб'єктом самостійно або запозиченою чи навіть нав'язаною йому. Але в будь-якому випадку механізмом, завдяки якому відбувається соціальна інтеграція суб'єкта, є *соціальна ідентифікація*. Її сутність, якщо говорити коротко, полягає у тому, що людина або людська спільнота усвідомлюють себе через ототожнення з якимись образами, символами, ролями, ідеальними (на відміну від реальних) суб'єктами, уявлення або поняття про які існують в різних формах самосвідомості,

сприймаючи при цьому інтереси цих суб'єктів як свої власні і займаючи відповідну *рольову чи соціальну позицію*.

Усвідомлення себе різними соціальними спільнотами може відбуватися через *самолокалізацію в різних часових вимірах*: шляхом усвідомлення (міфічного чи наукового) свого походження (*генетична самосвідомість*), шляхом героїзації та ідеалізації певних періодів свого минулого чи сучасності (*ретроспективна або героїчна самосвідомість*), шляхом усвідомлення свого певного призначення, своєї історичної місії або законів суспільного розвитку і вироблення на цій основі певних ідеалів і цілей свого подальшого розвитку (*проективна самосвідомість*) [3, 51-54]. Однак часто ці різні шляхи можуть поєднуватися.

Очевидно, найпершою формою соціальної (генетичної) самосвідомості був *тотемізм*. Завдяки йому родова група усвідомлювала себе через своє походження від якогось тваринного чи рослинного першопредка. Образ цього предка – тотем уособлював собою родову єдність, тому, ідентифікуючи себе з цим тотемом, кожен член родовой групи усвідомлював свою належність до неї, свій нерозривний – «кровний» з нею зв'язок, який може увірватися тільки разом з його життям. Пізніше тотемізм трансформується в культ предків, культ богів-деміургів і богів-засновників держави, засновників (прародичів) і батьків нації (Ромул і Рем, Мойсей, Кий, Лех та ін.), культу святих-покровителів і світських владик (фараонів, імператорів, фюрерів, «великих керманічів» та ін.). Цікаво, що в усіх цих формах генетичної самосвідомості діяв один і той же механізм соціальної ідентифікації: єдність (а також виключність, могутність, мудрість, непереможність тощо) соціальної спільноти тут завжди уособлювалася якоюсь фантастичною, міфічною або наділеною міфологізованими рисами реальною особою чи істотою (*соціальна персоніфікація*), через певне відношення до якої (обожнювання, поклоніння, самопожертву, безмірні любов і відданість тощо) усвідомлювала свою причетність до цієї спільноти окрема людина, яка однак

при цьому нівелювалася повністю як особистість і ототожнювалася з даною спільнотою, «розчинялася» в ній.

Досліджуючи соціальну самосвідомість, важливо також враховувати, що вона може складатися і функціонувати на різних *рівнях*, починаючи з таких, в яких усвідомлюються тільки певні зовнішні, а нерідко й випадкові ознаки якоїсь спільноти (*поверхова самосвідомість*), і закінчуючи такими, завдяки яким «суб'єкт в собі» стає «суб'єктом для себе», тобто починає чітко розуміти своє становище в рамках більш широкої спільноти (у соціумі), свої корінні інтереси і свою історичну або національну специфіку, на основі чого він тільки і може визначити реальну мету свого подальшого розвитку. Цей останній рівень самосвідомості правомірно визначити як *сутнісну самосвідомість* соціального суб'єкта. Структурні рівні самосвідомості соціального суб'єкта можуть також розглядатися як певні етапи її формування в процесі його становлення. *Вищою, найбільш розвинутою формою сутісної самосвідомості соціального суб'єкта, в якій він усвідомлює себе не тільки по відношенню до світу як цілого, але й по відношенню до певних, найбільш глибоких засад свого буття, є світогляд* [4, 56-67].

Самосвідомість соціального суб'єкта, як вже відзначалося, може існувати й функціонувати в різних формах. Деякі з них є виробленою чисто стихійно суто емпіричною констатацією спільних умов життя, фізичних даних, певних рис характеру та інших особливостей, властивих усім членам якоїсь людської спільноти, що знаходять свій вираз, наприклад, в їх спільній самоназві (етнонімі). Інші включають в себе уявлення про спільність походження, спільність культури чи історичної долі. Треті ж піднімаються до усвідомлення суспільних відносин, спільних інтересів, свого становища і ролі в суспільстві тощо.

Аналіз різних форм суспільної самосвідомості дозволяє зробити висновок про те, що світоглядну роль можуть виконувати тільки ті з них, які не просто фіксують або констатують, а й певним чином пояснюють і санкціонують

існування тих чи інших спільностей людей, піднімаючись до їхнього усвідомлення як суб'єктів діяльності й суспільних відносин, усвідомлення, яке, звичайно, може бути й неправильним, перекрученим. Іншими словами, *світогляд є найбільш розвиненою, сутнісною формою самосвідомості соціального суб'єкта*, в якій він усвідомлює себе через відношення до всієї дійсності (світу) або до свого роду кінцевих підвалин свого буття.

Досить поширеною є думка, що будь-який соціальний суб'єкт є обов'язково і суб'єктом світогляду, тобто визнається, що світогляд є атрибутивною властивістю соціального суб'єкта. Але в даному випадку не проводиться достатньо чітко відмінність між світоглядом і самосвідомістю, не враховується, що світогляд – це вища, сутнісна форма суспільної самосвідомості, до вироблення якої може піднятися далеко не кожний соціальний суб'єкт. Світоглядом, у точному розумінні цього поняття, можна вважати лише самосвідомість соціуму або суспільства в цілому, тому що тільки воно може усвідомлювати себе через відношення до природи, світу, в той час як всі інші соціальні суб'єкти і групи, що входять до його складу, усвідомлюють себе через усвідомлення своєї належності до певного соціального цілого і своїх взаємовідносин з іншими спільнотами в рамках цього цілого. При цьому їхня самосвідомість може вироблятися як стихійно, незалежно від будь-якого світогляду, так і на основі певного світогляду. І у цьому розумінні можна сказати, що *світогляд як вища форма суспільної самосвідомості є найбільш всеохоплюючою – родовою самосвідомістю людства, в якому воно усвідомлює себе через своє відношення до всієї іншої дійсності*.

Але, по-перше, оскільки саме людське суспільство знаходиться у постійних змінах, становленні, розвитку, в процесі якого змінюється не тільки воно саме, а і його відношення до оточуючого світу, то суб'єктом світогляду може бути не суспільство чи людство «взагалі», а тільки визначене конкретне суспільство, яке знаходиться на певному ступені його історичного розвитку, а відповідно, і світогляд є не якоюсь незмінною, раз і

назавжди прийнятою або виробленою, а тільки *епохально-історичною формою суспільної свідомості*, відповідаючою тому чи іншому етапові чи рівневі розвитку суспільства.

По-друге, ніколи ще людство не було якимось невідимим монолітом, соціальним цілим. Тільки в наш час, у зв'язку з виникненням так званих глобальних проблем, мабуть, вперше в історії виникли суспільні інтереси, які дійсно можуть бути визначені як загальнолюдські і реалізація яких потребує спільних свідомих зусиль усього людства. Раніше ж людство існувало на кожному етапі свого розвитку як безліч конкретних соціально-історичних спільностей людей, які прагнули реалізувати тільки свої власні обмежені інтереси і були дуже слабо зв'язані між собою. Саме ці історичні спільності і виступали завжди в якості реальних суб'єктів історичного процесу і, відповідно, суб'єктів світогляду, хоча вони, як правило, не піднімалися в своїй самосвідомості до виділення чітких відмінностей між собою і соціумом. Більше того, вони завжди свідомо чи несвідомо старалися представити свої інтереси як загальнолюдські й у своїх світоглядах претендували на вираження загальнолюдської позиції.

Треба також враховувати, що в кожен історичну епоху існують свого роду лідери історичного процесу, чії потреби й інтереси найбільшою мірою виражають прогресивні тенденції суспільного розвитку і на якомусь етапі можуть дійсно співпадати з інтересами інших спільнот або класів, як це мало місце, наприклад, у період ранніх буржуазних революцій, коли інтереси молоді буржуазії співпадали з прогресивними тенденціями суспільного розвитку. В якості лідерів історичного розвитку виступають такі соціально-історичні спільності людей, які своєю діяльністю сприяють становленню і розвитку нового типу суспільних відносин, але оскільки ці відносини зв'язані завжди і з певним відношенням суспільства і природи, то їх усвідомлення і обґрунтування призводить до виникнення нового світогляду, який стає вищою формою самосвідомості не тільки самих лідерів суспільного розвитку, а й усіх інших людських спільнот, які так чи інакше зацікавлені в

руйнуванні старих і встановленні нових суспільних відносин. Це є свідченням того, що один і той самий світогляд може виступати в якості вищої форми самосвідомості різних соціальних суб'єктів. У той же час один і той самий соціальний суб'єкт на різних етапах свого становлення і розвитку може бути суб'єктом або носієм різних типів світогляду.

При цьому треба зазначити, що поняття «суб'єкт світогляду» і «носій світогляду» не є тотожними. Суб'єктом світогляду може вважатися тільки той соціальний суб'єкт, який одночасно є й об'єктом даного світогляду і чий інтереси знаходять у ньому своє усвідомлення й обґрунтування. Носіями ж даного світогляду можуть бути ті соціальні суб'єкти, які не є безпосередньо об'єктами цього світогляду і чий інтереси або зовсім не знаходять у ньому свого вираження, або ж виражені лише частково.

Таке неспівпадіння між суб'єктами і носіями світогляду може бути обумовлено декількома причинами. По-перше, тим, що певна частина суспільства або якоїсь спільноти, самосвідомістю якої є цей світогляд, ще не піднялася у своєму духовному розвитку до світоглядного рівня духовного осягнення дійсності. По-друге, тим, що представники однієї суспільно-історичної спільноти виступають носіями світогляду, суб'єктом якого є якась інша соціальна спільнота. Це може відбуватися як внаслідок того, що в свідомості певної частини людей залишаються пануючими погляди, які залишилися від старого світогляду, як це було, наприклад, після хрещення Русі, коли значна кількість населення залишалася носіями дохристиянського, «язичницького» світогляду, так і в силу світоглядного (ідеологічного) впливу на свідомість людей, які належать до однієї спільноти, з боку інших спільнот, до яких вони не належать, але на позиції яких встають, засвоюючи їх самосвідомість і світогляд.

В якості суб'єкта світогляду може виступати не тільки суспільство в його конкретно-історичних формах, а й особа, яка є одночасно і носієм певного світогляду. Тобто світогляд може існувати як вища форма не тільки суспільної, а й індивідуальної самосвідомості. Таке розрізнення форм

світогляду в залежності від їх суб'єкта є надзвичайно важливим, тому що воно свідчить про необхідність виділення двох підходів до дослідження світогляду: загальносоціологічного і особистісного. Разом з тим було б неправомірно абсолютизувати існуючі між ними відмінності й відривати їх одне від одного, тому що в дійсності світогляд як форма суспільної самосвідомості і світогляд особи нерозривно зв'язані і взаємодіють між собою. Без врахування цього взаємозв'язку неможливо зрозуміти розвиток і функціонування ні суспільного світогляду, ні, тим більше, індивідуального світогляду.

Індивідуальний світогляд – привілей особистості як соціальної й мислячої істоти. У світі немає й не може бути особи, яка б не мала якихось уявлень і понять про світ і місце людини у ньому, про сенс людського життя. Світогляд людини - це найбільш узагальнений, упорядкований погляд на оточуючий світ, на явища природи, суспільства і саму себе, а також головні життєві позиції людей, переконання, соціально-політичні, моральні й естетичні ідеали, принципи пізнання й оцінки різних предметів, явищ, подій. Це свого роду контурна схема світу і місця людини в ньому. Усі елементи структури особистості так чи інакше залежать від світогляду, який є «ядром цієї структури». Тому розкриття сутності особи передбачає аналіз особистісного світогляду.

Світогляд особи є інтегруючим чинником, ядром її ідейного світу і у той же час – вищим щаблем її духовного становлення, досягши якого вона здатна не тільки орієнтуватися в навколишньому природному й соціальному середовищі, але й свідомо регулювати й контролювати свою діяльність, спрямовуючи її на задоволення суспільних потреб і реалізацію суспільних інтересів. На відміну від соціально-психологічних настанов і ціннісних орієнтацій, які формуються на нижчих рівнях структури особи і зв'язані з імпульсивними, емотивними або стереотипними діями, світоглядні принципи, завдяки їхній універсальності, стають основою для прийняття свідомих рішень і для вироблення оптимальних програм діяльності

практично у будь-якій ситуації, внаслідок чого особа стає самокерованою, значно підвищується її стійкість як певної цілісної системи, зростає послідовність і цілеспрямованість її дій в різних умовах і життєвих ситуаціях.

Отже, *світогляд особи* – це найвища форма самосвідомості людини, в якій вона усвідомлює або пробує усвідомити себе через усю багатоманітність своїх відносин зі світом та іншими людьми: не тільки як природну, але й насамперед як соціальну істоту; не тільки як представника людського роду або члена конкретно-історичної спільноти, але й як неповторну індивідуальність; в якості не тільки об'єкта, а й суб'єкта практичної діяльності, спілкування, свідомості. На цій основі людина піднімається до розуміння свого місця у світі й призначення у суспільстві, займає свідому життєву позицію, формує в себе переконання та принципи, що пронизують усю її життєдіяльність і визначають її свідоме практичне й духовне ставлення до дійсності, інших людей і самої себе. Маючи певний світогляд, особа стає здатною до саморегуляції своїх дій і самовдосконалення, до цілеспрямованого формування й розвитку в себе таких властивостей, які б відповідали виробленим в її світогляді ідеалам. Світогляд людини визначає розв'язання нею кардинальних життєвих проблем: вибір життєвого шляху, визначення сенсу й мети життя, формування життєвої позиції тощо[3, 115; 5, 56; 6, 268-273].

Треба також зазначити, що світогляд особи виникає й формується на основі світогляду як форми суспільної самосвідомості в її національних, класових, групових та інших виявах. Однак, це не означає, що людина лише пасивно сприймає і засвоює існуючий у суспільстві світоглядний матеріал. По-перше, вона майже завжди має можливість оцінки й вибору тих світоглядних уявлень, які найбільше відповідають її інтересам і життєвому досвіду. По-друге, навіть здійснивши вибір такого вихідного світоглядного матеріалу, людина не залишає його незмінним у своїй свідомості, а наповнює його абстрактно-загальні форми конкретним життєвим змістом, пов'язує з тими реальними проблемами і завданнями, які стоять перед нею,

перетворюючи їх на особисті переконання та принципи діяльності. Кінцевий наслідок цього процесу являє собою органічний сплав суспільної та індивідуальної самосвідомості. Без такого перетворення в особистісні форми жодний світогляд не може виконувати функцію духовного самовизначення людини й бути своєрідним ядром особи, яке інтегрує різні вияви її життєдіяльності.

Предмет і особливості світоглядного осягнення дійсності.

Світогляд, як було з'ясовано вище, не може бути правильно осмисленим поза взаємодією соціального суб'єкта з об'єктом, оскільки він є лише однією з необхідних сторін цієї взаємодії. Розкриття цієї взаємодії у *гносеологічному аспекті* вимагає розгляду світогляду з точки зору його предмета, а також механізмів, форм і способів його духовного осягнення. Тобто, щоб з'ясувати специфіку світогляду як однієї з форм духовного осягнення дійсності, необхідно насамперед дати відповіді на два запитання: *що і як* осягається в світогляді.

Здавалося б, що відповісти, принаймні, на перше з цих запитань неважко: бо ж у самому терміні «світогляд» є вказівка на те, що об'єктом цієї форми духовного осягнення є світ. Але під світом може розумітися будь-яка сукупність явищ і предметів, які утворюють певну цілісність. Це може бути і весь неосяжний Всесвіт, і природне або соціальне середовище, і та чи інша сфера однорідних психічних явищ і т. д. Який же з цих світів можна вважати об'єктом світогляду?

Однією з відповідей на це запитання стала широко розповсюджена точка зору, згідно з якою світогляд є системою понять про світ в цілому і місце в ньому людини, якою визнається, по суті, що об'єктом світогляду є світ як вся об'єктивна реальність. Але таке спрощене розуміння світогляду не тільки не розкриває суті цього найскладнішого духовного утворення, а й призводить до численних помилок і прорахунків у діяльності, яка спрямовується на його формування. Так, наприклад, уявлення про те, що будь-які знання мають світоглядний характер, оскільки вони так чи інакше

відображають світ, призводить до хибної думки, ніби то світогляд “формується” у процесі вивчення будь-якого предмета, тому ще якийсь окремих предмет, що розкривав би чи передавав зміст самого світогляду, не потрібен. Зведення світогляду лише до сукупності “знань про світ” спонукає до висновку, що світогляд, як і будь-які інші знання, можна просто завчити або запам’ятати; на практиці це призводить до нав’язування учням набору готових істин, які, навіть якщо вони зазубрюються, аж ніяк не впливають на їхні вчинки, не кажучи вже про їхню життєву позицію або ставлення до життя. Переконаність у тому, що лише світ сам по собі є головним предметом світогляду, робить необов’язковим включення в зміст освіти знань про людину або ж призводить до обмеження цих знань “анатомією і фізіологією”. Не дивно, що, насаджуючи протягом десятиліть “високу ідейність”, ми раптом опинилися над проваллям цілковитої бездуховності.

Виразом «світ в цілому» підкреслювалася відмінність предмету світогляду від предметів різних наук, які вивчають певні якісно визначені і у цьому сенсі обмежені рівні або сторони буття цієї об’єктивної реальності. Однак, в ході подальшого обговорення цього питання висловлювалися й інші судження про об’єкт і предмет світогляду.

Насамперед було поставлене питання термінологічного характеру: чи можна визначати світогляд через *світ*, чи не застаріло вже це поняття? З таким твердженням виступив ще в середині 60-х років минулого століття П. В. Копнін. Ця точка зору не знайшла підтримки в інших радянських філософів і викликала справедливі критичні зауваження. Зокрема відзначалося, що багатозначність поняття «світ» і його синонімічність з іншими поняттями не може служити достатньою підставою для відкидання цього поняття як застарілого: в філософії є чимало й інших полісемантичних понять, зміст яких розкривається через співвідношення з іншими поняттями. Якщо «матерія» співвідноситься зі «свідомістю», «матеріальне» з «ідеальним», то і поняття «світ» так само співвідноситься з поняттям

«людина», і обидва ці поняття є надзвичайно важливими як для філософії, так і для всьому світогляду.

Заперечення пізнавальної цінності поняття «світ» у неопозитивізмі було зв'язане з запереченням самої можливості пізнання світу і приводило у підсумку до гносеологічного суб'єктивізму й агностицизму. Така позиція є, з одного боку, запереченням єдності світу і його всезагальних властивостей, а з іншого, - вираженням поверхово-емпіричної точки зору, згідно з якою об'єктами пізнання можуть бути лише обмежені, чуттєво фіксовані об'єкти.

Проте, не можна не погодитися з тими дослідниками, які вважають що вираз «світ у цілому» не розкриває специфіки предмета світогляду (зокрема, філософського) порівняно з конкретно-науковими системами знань, оскільки вивчення і відтворення в наукових поняттях світу в цілому, тобто об'єктивної реальності в її нескінченності та якісній різноманітності, є завданням не тільки філософії (світогляду), а всієї сукупності наук, усього людського пізнання. Але, маючи спільний об'єкт пізнання – світ у цілому, світогляд і окремі науки відрізняються тим, що відображають цей об'єкт у різних аспектах, з різних боків, тобто відрізняються за своїм предметом.

*Особливість світогляду полягає насамперед у тому, що його предметом є не просто весь світ або світ в цілому, а **світ як ціле**, тобто в ньому дійсність відтворюється з точки зору її єдності, цілісності, системності.* Поняття «як ціле» служить конкретизацією поняття «в цілому», вираженням внутрішньої єдності, нерозривного взаємозв'язку всієї багатоманітності явищ, що входять у сукупність, охоплену поняттям «в цілому». Світ як ціле – це нічим не обмежена і ні до чого не прилегла система, створена з нескінченного числа компонентів, обмежених у часі і в просторі, маючих певну конечну протяжність і тривалість. Разом з тим світ – це не проста сума протяжностей і тривалостей утворюючих його компонентів, а нова якість, яка не зводиться до якісних особливостей цих останніх [7,161]. Розкрити якісну своєрідність світу як цілого на відміну від якісних особливостей утворюючих його компонентів і є одним з головних завдань світогляду.

Таке розкриття якісної своєрідності світу як цілого вимагає перш за все знаходження своєрідних граничних основ або найбільш загальних властивостей і законів дійсності, на основі яких розкривається природа її єдності й цілісності. Разом з тим треба відзначити, що якісна своєрідність і цілісність будь-якого об'єкта можуть бути розкриті двояким способом: або через зовнішні відношення з іншими однопорядковими об'єктами, або через його внутрішні відношення, що існують між його складовими частинами або сторонами, які розглядаються на основі їх спільного відношення до об'єднуючого їх цілого. Оскільки світ є особливою – відкритою системою, яка включає в себе всю багатоманітність предметів і явищ, то природа його цілісності може бути розкрита тільки через властиві йому внутрішні відношення та зв'язки. Ці зв'язки і відношення вивчаються також і окремими науками, наприклад, фундаментальні закони будови Всесвіту в фізиці чи універсальні кількісні відношення в математиці. Але, по-перше, жодна з наук не розкриває єдності й цілісності світу в усій його якісній різноманітності через взаємовідношення між його якісними рівнями, обмежуючись або пізнанням загальних законів якогось одного з якісних рівнів буття, або вивченням тільки кількісної сторони предметів і явищ, у той час як у світогляді знаходять своє відтворення найбільш загальні властивості і закони дійсності, що розкривають якісну специфіку світу як цілого. По-друге, і це найголовніше, у світогляді єдність світу, його цілісність і якісна визначеність розкриваються через його *відношення до людини*. Правда, в деяких світогледах робилися спроби розкрити цілісність світу через його «зовнішні» відношення до «бога» або до «духовного абсолюту», які насправді були лише перевертеним усвідомленням відношень, існуючих у самій дійсності: відношень між людиною і світом.

Тому світогляд є одночасно і усвідомленням світу і усвідомленням людини, взятих в їх нерозривному взаємозв'язку. Людина прагне пізнати світ як ціле саме тому, що вона сама є частиною цього цілого, найбільш загальні властивості й закони якого розповсюджуються і на неї саму. Завдяки знанню

цих законів і властивостей людина усвідомлює не тільки цілісність і єдність світу, а і свій нерозривний зв'язок з цим світом, включеність свого власного обмеженого буття в безмежне буття світу. Тому, *пізнаючи світ, людина пізнає і саму себе, а пізнаючи себе, вона одночасно пізнає і світ*. Разом з тим, тільки на основі усвідомлення єдності й якісної специфіки світу як цілого, усвідомлення своєї спільності зі світом людина може визначити і власну якісну специфіку, відмінність свого власного буття від буття всього іншого світу чи якоїсь іншої з його частин. Виходячи з цього, треба визнати, що *предметом світогляду є не світ сам по собі і не людина, взята в її ізоляції від світу, а відношення людини до світу*, через яке розглядається цілісність останнього і яке конкретизується в категоріальних зв'язках «індивід – природа», «особа – суспільство» і «природа – суспільство».

Дане розуміння предмета світогляду має найбільше визнання. Але й воно викликало критичні зауваження у зв'язку з недостатньою визначеністю поняття «відношення» [8,17]. І, певною мірою, з цим не можна не погодитися. Дійсно, поняття «відношення» в даному випадку недостатньо чітко розкриває предмет світогляду. Очевидно, більш правильно тут було б говорити не просто про відношення, а про *взаємодію*, яка «є таким двостороннім процесом, який за своєю природою може розглядатися з двох різних точок зору; щоб його зрозуміти як ціле, його навіть необхідно досліджувати окремо спочатку з однієї, потім з іншої точки зору, перш ніж можна буде підсумувати сукупний результат» [9, 483]. Тому визначення предмета світогляду як взаємодії людини зі світом має на увазі, що *в світогляді відтворюється одночасно і світ через його відношення до людини і людина через її відношення до світу*. Більш виправданим використання поняття «взаємодія» є в даному разі й тому, що взаємодія як універсальний тип зв'язку включає в себе всю гамму відношень, які складаються між взаємодіючими сторонами. І це дуже важливо підкреслити тут саме тому, що взаємодія людини і світу не може бути зведена тільки до якоїсь однієї

сторони цієї взаємодії, наприклад, пізнавальної. Хоча в окремі періоди розвитку філософії пізнавальне відношення людини до світу абсолютизувалося, це зовсім не значить, що розкриття тільки цього відношення має світоглядне значення чи, тим більше, що воно є єдиним і визначальним. Предметом світогляду є і онтологічне відношення між людиною і світом, і гносеологічне, і аксіологічне, і, якщо говорити більш конкретно, естетичне, моральне (етичне) та інші [10, 340-382].

Враховуючи також багатозначність понять «світ» і «людина» і зміни предмета світогляду в процесі історичного розвитку, можна запропонувати і більш широке, більш загальне визначення предмета світогляду як *взаємодії соціального суб'єкта й об'єкта*. Звичайно, що в кожному конкретному випадку, наприклад, при аналізі визначених світоглядних утворень, це визначення повинне конкретизуватися в залежності від суб'єкта і характеру його взаємодії з об'єктом (дійсністю, світом).

Виходячи з такого розуміння предмета світогляду, уявляється цілком виправданим і навіть необхідним для розкриття специфіки світогляду виділити його *головне, центральне питання*, яким є *питання про відношення людини і світу*, яке деякі дослідники називають «універсальним питанням світогляду» або «світоглядним стрижнем» [11, 172]. «Головне питання філософії, - пише В. Г. Іванов, - це і є питання про те, яким є відношення людини до об'єктивної реальності і в якому відношенні вона знаходиться до людини. Будь-яке інше питання є світоглядним остільки, оскільки воно зв'язане з відношенням такого роду, є конкретизацією головного питання» [12, 11]. Виділення цього питання має і евристичну цінність, оскільки воно дозволяє по-новому подивитися на предмет самої філософії та її співвідношення з іншими формами суспільної самосвідомості.

Питання про предмет світогляду тісно пов'язане з питанням про *особливості світоглядного осягнення дійсності*, оскільки від цього предмета значною мірою залежать особливості його відтворення в людській свідомості. Крім того, оскільки об'єкт світогляду (світ, дійсність) є

одночасно об'єктом усіх інших форм його духовного осягнення, то саме знання особливостей світоглядного осягнення дозволяє більш точно визначити його предмет.

Першою такою особливістю є його *найбільша узагальненість*. У світоглядних поглядах, уявленнях, поняттях розкриваються такі сторони, властивості та закономірності дійсності, які торкаються не якоїсь окремої її сфери чи галузі, а мають статус *усезагальності*. Саме ігнорування цієї особливості світогляду найчастіше призводить до його помилкового ототожнення з усім людським пізнанням.

Друга особливість світоглядного осягнення – це його *найбільш опосередкований характер*. Вона зумовлена тим, що світогляд не є безпосереднім сприйняттям і відтворенням дійсності. Він завжди спирається на інші, “нижчі”, конкретніші форми соціального досвіду, які й виступають опосередковуючими ланками між дійсністю і світоглядом. Останній узагальнює їхній зміст і “надбудовується” над ними як новий, вищий рівень людської духовності. Ці форми виступають в якості опосередковуючих ланок між дійсністю і світоглядом.

Але опосередкованість світоглядного осягнення може розглядатися і в іншому плані. Оскільки предметом світогляду є взаємодія соціального суб'єкта з об'єктом, через яку розкривається цілісність світу, то опосередковуючою ланкою в світоглядному осягненні є завжди і суб'єкт-об'єктна або об'єкт-суб'єктна співвіднесеність. Тому світоглядними можна вважати тільки такі погляди, уявлення, поняття, в яких знаходять своє вираження об'єкт-суб'єктні або суб'єкт-об'єктні зв'язки, відношення, залежності, які можуть бути онтологічними, соціологічними, гносеологічними, аксіологічними тощо. Цим і обумовлений той факт, що всі світоглядні уявлення і поняття, як правило, співвідносні: людина - світ, об'єкт – суб'єкт, матерія – свідомість, об'єктивне – суб'єктивне, бог – диявол, добро – зло, прекрасне – потворне, світло – п'ятьма, любов – ворожнеча та інші. Ці найбільш загальні співвідносні уявлення і поняття,

покликані виразити свого роду граничні підвалини і протилежності буття, є своєрідною призмою, через яку здійснюється сприйняття і осягнення дійсності в світогляді, певні критерії та принципи, з точки зору яких у ньому здійснюються упорядкування і систематизація всіх предметів і явищ.

Неважко помітити, що в обох розглянутих випадках мова йде про світоглядне осягнення в дещо різних значеннях. У першому – як про вироблення на основі всіх інших форм соціального досвіду найбільш загальних понять і уявлень. У другому – як про осягнення дійсності через призму цих уявлень і понять. Чи немає тут якоїсь суперечності?

Щоб відповісти на це запитання, слід звернутися ще до однієї особливості світоглядного осягнення – його *цілісності, системності*, завдяки якій світогляд є вищим рівнем не тільки узагальнення, а й систематизації людського досвіду. Спираючись на різні джерела й форми цього досвіду, світогляд не просто дублює, відтворює його зміст у більш абстрактному вигляді, а певним чином переформовує, упорядковує, систематизує його. Проте про природу цієї цілісності або системності світоглядного осягнення висловлюються різні думки. Так, одні філософи вважають, що системність, цілісність світоглядного осягнення обумовлені онтологічно – матеріальною єдністю світу. Інші ж висловлюють думку, що з цим положенням можна погодитися лише у кінцевому підсумку і тільки по відношенню до наукового світогляду. Безпосередньою ж основою цілісності і системності світоглядних утворень служить єдність суспільної практики. Проте, якщо продовжити цю думку, то потрібно буде визнати, що ще більш безпосередньою основою цілісності світогляду є єдність і цілісність самого соціального суб'єкта.

Очевидно, рішення питання про природу цілісності, системності світоглядного осягнення вимагає врахування як об'єктивних, так і суб'єктивних їх передумов. Дійсно, цілісність різних світоглядних форм була спробою відтворити цілісність або природи, або людського суспільства. Проте, у першому випадку (як це мало місце, наприклад, у механістичному світогляді) соціальний суб'єкт по суті ототожнювався з об'єктом, розчинявся

в ньому. У другому випадку мало місце зворотнє явище – спроби збудувати цілісний світогляд, спираючись тільки на соціальну основу, призводили до ототожнення об'єкта із соціальним суб'єктом, природи з суспільством. Обидві позиції були однобоким метафізичним розумінням як об'єкта, так і суб'єкта, без належного врахування діалектично суперечливої природи їх єдності як тотожності-відмінності, якою обумовлена необхідність врахування не тільки єдності й цілісності світу, а і його якісної різноманітності. Тому, як вже відзначалося, цілісність світу може бути розкрита тільки через висвітлення взаємодії його складових частин: соціального суб'єкта і об'єкта.

З одного боку, прагнучи пізнати і зрозуміти світ та самих себе, люди завжди змушені були поєднувати дослідження частин (окремих явищ, процесів, зв'язків, предметів, істот) з пізнанням цілого (світу, природи, суспільства тощо). Це, зокрема, виявлялося у взаємообумовленості диференціації та інтеграції пізнання. Сенс інтеграційних процесів у пізнанні й інших сферах культури – це *відтворення цілісності світу чи окремих його частин* (з метою їх повнішого розуміння, кращої орієнтації й самовизначення в них, вироблення адекватнішого до них ставлення тощо), *об'єднання різних форм та ущільнення людського досвіду* (для полегшення його зберігання, використання, засвоєння тощо) і *вироблення духовної основи для тіснішого об'єднання людей у межах різноманітних спільнот та інтеграції різних виявів людської життєдіяльності*.

З іншого боку, об'єднання (інтеграція): упорядкування і систематизація людського досвіду в світогляді здійснюються на основі певних психологічних (завдяки асоціативним зв'язкам між різними формами конкретно-чуттєвого досвіду) чи логічних (завдяки логічним зв'язкам між поняттями) засад.

Психологічні – це внутрішня єдність людського досвіду (відчуттів, почуттів, емоцій, переживань, уявлень тощо), своєрідний «потік свідомості», в якому чудернацько переплітаються перш за все *асоціативні зв'язки*. Ці зв'язки були пануючими в міфологічному світогляді, який утворювався на

основі уяви, фантазії. У філософському світогляді абсолютизація психологічних передумов породжує суб'єктивно-ідеалістичні перекручення предмета світогляду, як це має місце, наприклад, в різних формах ірраціоналістичної філософії.

Логічними передумовами цілісності світоглядного осягнення служать закони понятійного мислення, внутрішня єдність якого забезпечується з допомогою *логічних зв'язків* між поняттями. Будучи опосередкованим відображенням дійсності, логічне мислення є певним розумовим (мисленнєвим) відтворенням об'єкта через систему понять. Проте логічне відтворення будь-якого предмета, у тому числі й предмета світоглядного осягнення – цілісності світу, вимагає встановлення, принаймні, двох головних моментів: по-перше, своєрідного висхідного пункту або *початку* логічного дослідження і, по-друге, методу такого дослідження. Ці два моменти служать внутрішніми системоутворюючими чинниками будь-якої логічної системи. Перший є своєрідним фундаментом, на якому вибудовується вся система понять і роль якого виконує яесь найбільш загальне поняття досліджуваного предмета, яке в скритому вигляді має в собі всі наступні його визначення. Другий – метод дослідження – це не тільки зв'язок між поняттями, а і певний спосіб зв'язування між собою різних понять, зумовлюючий порядок і послідовність їх розгляду і об'єднання. Вказані моменти відіграють важливу роль і в світогляді, тому вони не можуть не враховуватися при розкритті його цілісності. Однак тут вони мають свої особливості.

Системоутворюючими чинниками світогляду, на основі яких і завдяки яким здійснюється його внутрішня систематизація, виступають найзагальніші уявлення або поняття про *першооснову всього існуючого і про універсальний тип зв'язку*, які становлять “методологічне ядро” будь-якого світогляду [4, 76-78].

Вихідним пунктом у побудові світогляду є не просте загальне, а найбільш загальне, гранично загальне уявлення або поняття. Вся історія

філософії є спробою знаходження такого «першопочатку». Але перші уявлення про такий «першопочаток» стали виникати задовго до виникнення філософії як уявлення про якихось міфічних першопредків, першостан, першотворця. Однак у дорефлексивному, ще не усвідомлюючому себе мисленні проблема логічного початку сприймалася як суто онтологічна проблема генетичного першопочатку всього суцього. З виникненням же філософії та усвідомленням відмінності між об'єктивним і суб'єктивним ця проблема трансформувалася в питання про те, де шукати цей «першопочаток» або «першооснову»: у самій дійсності чи в свідомості, що й привело до виникнення головного, за визначенням Енгельса, питання філософії про співвідношення матерії і свідомості, духу і природи, яке стало головним саме тому, що тільки відповівши на нього і давши його матеріалістичне чи ідеалістичне рішення, можна тим самим визначити і той вихідний початок, на якому вибудовується світогляд.

Природу цілісності світоглядного осягнення не можна правильно зрозуміти і без розв'язання проблеми універсального або всезагального зв'язку, яка в різних аспектах розглядалася як проблема виявлення найбільш загальних законів дійсності чи мислення і свідомості. Ця проблема також виникла ще задовго до філософії, хоча була усвідомлена тільки з виникненням теоретичного мислення. Так, вже в міфологічному світогляді сформувалося уявлення про кровнородинні зв'язки, якими, на думку людей родового періоду, були зв'язані не тільки вони, а і все існуюче. У релігійному світогляді роль універсального зв'язку виконують уявлення про божественну волю, промисел, провидіння. У філософії, в залежності від відповіді на першу сторону головного питання філософії («що первинне і що вторинне?»), в якості універсальних зв'язків розумілися чи всезагальні закони природи, чи закони розуму, доки не було усвідомлено, що це суть одні й ті ж самі закони. Правда, в філософських системах зустрічається й універсалізація моральних і естетичних принципів або окремих почуттів (любові, ворожнечі та ін.), що є

своєрідним виявом соціоморфізму і антропоморфізму в філософському мисленні.

Уявлення і поняття про першопочаток чи першооснову всього суцього і універсальні зв'язки відігравали визначальну роль у будь-якому світогляді, були його системоутворюючим чинником, *методологічним ядром*, обумовлюючи спосіб світоглядного осягнення дійсності. Тому при порівнянні різних світоглядів необхідно в першу чергу звертати увагу на ці уявлення і поняття, оскільки внутрішні відмінності між ними обумовлені способом світоглядного осягнення дійсності.

Методологічне ядро світогляду визначає його цілісність не тільки тому, що на його основі виробляються всі інші світоглядні уявлення чи поняття, а й тому, що воно служить опосередковуючою ланкою, через яку здійснюється в світогляді осягнення дійсності. Тому світоглядні уявлення і поняття виникають не як прості узагальнення пізнавального досвіду, який є в інших формах соціального відображення, а як осягнення дійсності з певних методологічних позицій, об'єднуючих ці уявлення і поняття в цілісну систему, яка відтворює різні сторони і якісну своєрідність предмета світогляду.

Нарешті, ще одна особливість світоглядного осягнення полягає в тому, що воно є *надзвичайно складним, багатоаспектним духовним осягненням дійсності*, яке зумовлює й її практичне освоєння. Духовне осягнення – це не тільки пізнання якогось об'єкта, але і його ідеалізація, оцінювання, планування, програмування його практичного перетворення, обґрунтування (мотивація) можливості або необхідності шляхів такого перетворення тощо [3? 14-22]. Така багатоаспектність становить особливість не тільки світоглядного, а й соціального відображення загалом. Але якщо в інших його формах реалізується переважно один з цих аспектів, то в світогляді всі ці аспекти виступають в єдності і взаємозв'язку. Це й дає можливість вважати світогляд *синтетичним способом духовного осягнення дійсності*, складність якого може бути розкрита лише шляхом аналізу структури світогляду.

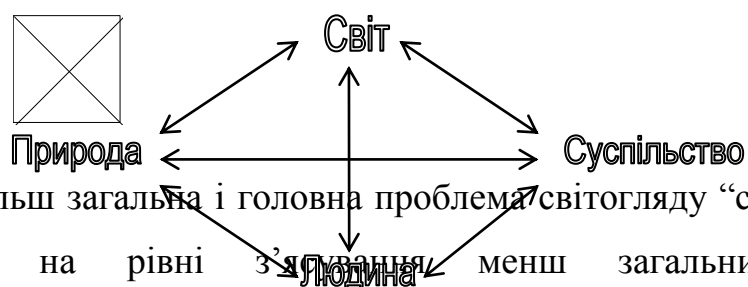
Структура світогляду. Пізнання структури об'єктів зі складною організацією, до яких відноситься і світогляд, передбачає виділення їх складових елементів, компонентів або підсистем, структурних рівнів і встановлення існуючих між ними зв'язків.

Спроби виділити якісь особливі, властиві тільки світогляду елементи, робилися вже неодноразово. Найвірогідніше, такими елементами можуть бути, наприклад, *проблеми, ідеї, принципи*. І хоча в літературі цілком справедливо відмічалось, що, як зауважував М. О. Селезньов, «неможливо знайти елементарну одиницю світогляду, яка одночасно не була б і елементарною одиницею функціонуючої суспільної свідомості», разом з тим необхідно враховувати, що одні й ті ж самі елементи, будучи включеними в різні системи і функціонуючи в різних духовних утвореннях, набувають нових системних якостей, які визначаються особливостями того духовного утворення, в якому вони функціонують. Так, наприклад, проблеми, що є елементами світогляду, - це так звані «вічні» проблеми, які стосуються взаємовідношення людини і світу та його різних аспектів, сторін.

Проте надзвичайно складна структура світогляду як одного з найвищих духовних утворень не може бути розкрита тільки на елементному рівні, а потребує виділення більш складних компонентів і рівнів, яке може здійснюватися в різних аспектах: предметному, гносеологічному, функціональному тощо.

Одним з найбільш поширених є виділення компонентів світогляду на основі різних предметних областей у його змісті. *Предметний* аспект аналізу дає змогу розкрити структуру змісту світогляду, що передбачає насамперед виділення тих об'єктів і тих проблем, які є предметом світогляду. У цілому такий підхід є правомірним і навіть необхідним. Він дозволяє не тільки вичленити певні підсистеми світогляду, що складаються у процесі його розвитку і відтворюють різні сторони або області предмета світогляду, але й через них більш детально розкрити цей предмет. Вище було з'ясовано, що

таким предметом є взаємодія (\leftrightarrow) людини і світу, але в більш розгорнутому вигляді він може бути представлений так:

Тобто найбільш загальна і головна проблема світогляду “світ \leftrightarrow людина” конкретизується на рівні з’являються менш загальних проблем: “людина \leftrightarrow природа”, “людина \leftrightarrow суспільство”, “суспільство \leftrightarrow світ”, “природа \leftrightarrow суспільство”, “природа \leftrightarrow світ”. Остання проблема (“природа-світ”) може розглядатися як проблема співвідношення живої й неживої природи, освоєної (практично та теоретично) людиною і неосвоєної природи, природи Землі й Космосу тощо. У свою чергу, можуть бути конкретизовані й інші світоглядні проблеми, наприклад, “людина-суспільство”: “людина-історія”, “людина-культура”, “людина-нація”, “громадянин-держава” тощо.

Однією з найважливіших особливостей аналізу цих світоглядних проблем є те, що ні природа, ні суспільство, ні людина не розглядаються тут відособлено, лише самі по собі, як це робиться, наприклад, в окремих науках. По-перше, названі об’єкти розглядаються в світогляді лише у співвідношенні, через розкриття існуючих між ними генетичних, структурних, функціональних та інших зв’язків. По-друге, кожен з цих об’єктів розглядається у світогляді з певних методологічних позицій, з точки зору вияву в них загальних законів і властивостей. Саме це й робить необхідним існування поряд із конкретно-науковими галузями знань і таких, наприклад, розділів філософії, як філософія природи, філософія історії, соціальна філософія, філософія людини, філософія культури тощо. По-третє, під час розв’язання світоглядних проблем будь-який об’єкт (природа,

суспільство, людина) розкривається обов'язково і через його відношення до суб'єкта світогляду, яким можуть виступати як людство, конкретне суспільство або людська спільнота, так і окрема людина.

Однак було б неправильно вважати предметний підхід до розкриття структури світогляду єдино можливим, оскільки будь-яке духовне утворення не тільки відтворює у відповідності з принципом ізоморфізму структуру свого предмета, а й має власну, гносеологічну структуру, яка залежить від особливостей (форм, механізмів, рівнів) осягнення цього предмета. Наприклад, використовуючи такий критерій, як ступінь узагальнення і рівень глибини осягнення, можна виділити такі структурні рівні світогляду, як *елементний, концептуальний і методологічний*, які одночасно можуть свідчити про ступінь його сформованості у соціального суб'єкта [4, 80-82].

У цілому ж світоглядні проблеми, які становлять головний зміст світогляду, можуть розглядатися в наступних аспектах:

1) *онтологічному*, який передбачає з'ясування "природи речей", їх першооснови, походження, сутності, призначення загальних законів, способів, властивостей буття та їх виявів на різних його структурних рівнях тощо:

2) *логічному*, спрямованому на визначення змісту (сутності) світоглядних понять та їх співвідношення;

3) *гносеологічному*, в якому предмет світогляду чи його складові частини розглядаються з точки зору можливостей, особливостей, шляхів, форм, методів їхнього пізнання;

4) *аксіологічному*, який дає змогу з'ясувати значення і цінність (зокрема, естетичну й моральну) для суб'єкта різних об'єктів та форм буття;

5) *праксеологічному*, в якому різні світоглядні об'єкти аналізуються крізь призму мети, мотивів, принципів різних видів людської діяльності (практичної, духовної, комунікативної).

Надзвичайно важливе значення для розуміння світогляду має розкриття його *гносеологічної* структури, яке здійснюється з урахуванням

різних видів соціального відображення шляхом виділення властивих йому форм духовного осягнення дійсності, які й є його головними компонентами, та взаємозв'язків між ними.

З цієї точки зору, в структурі світогляду можна виділити, насамперед, **методологічне ядро**, яке складається, як вже відзначалося, з уявлень або понять про *першооснову* (першопочаток, першопричину) усього існуючого й пануючі у світі *загальні сили або зв'язки*. У різних типах світогляду це уявлення про першопредків і загальні родинні зв'язки (в міфології), про Бога-творця і Божу волю, Провидіння (в релігії) або поняття матерії, природи чи свідомості, духу і загальних законів природи чи Розуму (у філософії). Ці уявлення і поняття є системоутворюючим чинником світогляду, тому що саме через них здійснюється світоглядне відображення й осягнення дійсності, розв'язання різних проблем світогляду, саме на їх основі виробляються всі інші світоглядні уявлення і поняття. Слід також зазначити, що методологічне ядро світогляду є найбільш сталим і тривким його компонентом. Навколо нього об'єднуються менш сталі компоненти світогляду, різні форми світоглядного осягнення дійсності, які утворюють його певну "оболонку".

Серед них потрібно передусім виділити **універсальну картину світу**, яка є найвищою формою узагальнення і систематизації людських знань і становить *пізнавальну* основу світогляду. на відміну від конкретно-наукових (фізичної, хімічної, біологічної тощо) і загальнонаукових (природничо-наукової, суспільно-історичної і картини світу людини) картин світу, які є найвищою формою узагальнення і систематизації знань у певній їх галузі чи в конкретній науці і дають цілісне уявлення лише про якийсь фрагмент дійсності або її певну ділянку, сторону [13, 105]. *Універсальна картина світу що виробляється у світогляді, базується на всіх існуючих формах пізнавального досвіду, як наукових, так і донаукових або позанаукових, і дає цілісне розуміння світу, включаючи природу, суспільство й людину та існуючих між ними зв'язків.* Головне завдання універсальної картини світу –

відобразити й пояснити світ (природу, суспільство) і людину такими, якими вони є, були й повинні бути самі по собі, незалежно від людських пристрастей і бажань.

На важливість універсальної картини світу (називаючи її «драбиною світу») як вищої форми систематизації людського досвіду в пізнанні вказував вже Ян Амос Коменський. «Я сподіваюся, - писав він, - що всю сукупність пізнаваного можна вибудувати в ДРАБИНУ СВІТУ, споруджену для розумного огляду так, що кожен власник здорового розуму і неушкодженого почуття зможе в поступовому сходженні прийти від первинного до останнього, від нижчого до вищого і безперечно знайти все де б то не було існуюче...» [14, 335].

Глибокі ідеї про універсальну картину світу, яку мислитель називав «науковим світоглядом», були висловлені В. І. Вернадським. «Науковим світоглядом ми називаємо уявлення про доступні науковому дослідженню явища, яке дається наукою; під цим ми розуміємо певне відношення до оточуючого нас світу явищ, при якому кожне явище входить у рамки наукового дослідження і знаходить пояснення, що не суперечить основним принципам наукового пошуку. Окремі часткові явища сполучаються до купи як частини цілого, і врешті решт виходить *одна картина Всесвіту, Космосу* (виділення моє – *P. A.*), до якої входять і рухи небесних світил, і будова найдрібніших організмів, перетворення людських суспільств, історичні явища, логічні закони мислення, або безконечні закони форми і числа, які дає математика. З безлічі фактів і явищ, які сюди належать, науковий світогляд зумовлюється тільки небагатьма основними рисами Космосу. До нього входять і теорії та явища, зумовлені боротьбою чи впливом інших світоглядів, одночасно живих у людському суспільстві. Врешті, безумовно, він завжди пройнятий свідомим вольовим прагненням людської особистості розширити межі знання, охопити думкою все довкілля» [15, 17].

Особливість універсальної картини світу полягає також у тому, що вона базується на всій сукупності людських знань. Однак, в залежності від того,

яке місце серед цих знань займає наука, картина світу може бути або науковою, або донауковою (міфологічна, релігійна) чи позанауковою (художня картина світу [16, 296-311], його цілісний образ, який створюється в літературі та мистецтві).

Перші уявлення про світ як ціле почали виникати задовго до виникнення науки в надрах первісного суспільства, знаходячи свій вираз у формі міфологічних уявлень і образів. Нестача позитивних знань про світ надолужувалася тут могутньою фантазією, що приводило до виникнення уявлень про світ як арену діяльності і сферу перебування не тільки людей, а й антропоморфних істот, а сам світ розумівся як велетенська родова громада. Донауковою була і ранньорелігійна картина світу, для якої найбільш типовими були уявлення про трьохшарову будову світу, які склалися внаслідок не тільки і не стільки пізнавального, скільки оцінного й ідеалізуючого осягнення дійсності (наприклад, уявлення про пекло і рай). Така нерозчленованість різних видів духовного осягнення у дорефлексивному мисленні приводила часто до ототожнення міфологічного і релігійного світоглядів тільки з картиною світу.

Уся історія філософії, починаючи з давньогрецьких натурфілософів, рясніє спробами побудови універсальної картини світу, яка б спиралася не тільки на повсякденний досвід, а й на дані науки. Проте, не зважаючи на геніальні досягнення у цій області окремих мислителів (Арістотеля, Ібн-Сіні, Коменського, Гегеля), завдання створення універсальної картини світу так і не було виконано. І не лише тому, що, як відзначав Енгельс, це завдання взагалі не може бути виконане окремою людиною і повинне кожного разу виконуватися заново по мірі розвитку різних областей науки. Універсальні картини («системи») світу, які створювалися великими філософами, мали завжди епохальне значення, оскільки вони відповідали рівню розвитку науки і практики свого часу. Але, по-перше, внаслідок недостатнього розвитку самої науки вони повинні були замінити недостаючі їм факти і невідомі їм зв'язки вимислами, прагнучи тим самим з допомогою чисто теоретичного

мислення відповісти на питання, які могли бути вирішені тільки шляхом їх емпіричного наукового дослідження. При цьому ними було висунуто чимало геніальних здогадок і гіпотез, які випередили розвиток природознавства на цілі століття, але по мірі розвитку конкретних наук усе більше виявлялася безперспективність і неправомірність філософії претендувати на ту роль у пізнанні і в суспільстві, яка могла бути виконана тільки цими науками. По-друге, відсутність чітких меж між філософським і конкретно-науковим знанням приводило до того, що створювані філософами картини світу разом зі знаннями про всезагальні властивості та закони дійсності, включали в себе також і знання про властивості й закони окремих областей дійсності, спроби абсолютизації яких, надання їм статусу всезагальності, приводили до не менш перекручених уявлень про світ, ніж чисто спекулятивні, що спиралися не на науку, а повсякденний досвід, філософські вигадки. Саме у зв'язку з цим філософи-позитивісти виступили з вимогою взагалі відмовитися від спроб філософської картини світу, оскільки, на їхню думку, єдино науковою картиною світу може бути тільки та, яка є упорядкуванням сукупності даних усіх конкретних (позитивних) наук без якої б то не було їх подальшої «метафізичної» інтерпретації. Але помилковість такого погляду, як вже відзначалося, полягає, по-перше, в тому, що ним постулюється наявність окремих, емпірично зафіксованих предметів, але заперечується існування світу як цілого, а по-друге, в тому, що в ньому враховується тільки одна сторона розвитку наукових знань – їх диференціація. В обох випадках ця позиція не дозволяє за деревами побачити лісу і є наскрізь однобокою, метафізичною, оскільки, з точки зору діалектики, якісна різноманітність предметів і явищ, не виключає, а передбачає єдність і цілісність світу. Саме цим об'єктивно обумовлені дві тенденції людського пізнання: з одного боку, прагнення створити картину світу і відтворити в ній світ як єдине ціле, що знаходить своє вираження в інтеграції пізнавального досвіду, а з іншого – глибше проникнути в пізнання окремих, якісно визначених елементів світу, що досягається з допомогою диференціації та спеціалізації наукового

пізнання. Розвиток кожної конкретної науки також включає і диференціацію, й інтеграцію знань, яка знаходить свій вищий вираз у створенні власної – конкретно-наукової картини світу. Універсальна ж картина світу, яка є пізнавально-теоретичною основою філософського світогляду, виробляється шляхом узагальнення не тільки досягнень всіх конкретних наук, але й художніх форм осягнення дійсності та історичного досвіду й інтегрування результатів власних досліджень і життєвого досвіду *всією* філософією, яка включає в себе різні її підрозділи, здатні тільки у взаємозв'язку всебічно дослідити і розкрити предмет світогляду.

У розвитку філософії теж мають місце процеси диференціації та інтеграції знань, хоча по відношенню до різних наук у загальній системі людського пізнання вона виконує переважно *інтегруючу* функцію. Спеціалізація філософських досліджень і диференціація філософських знань вже зараз привели до того, що філософія, подібно до фізики чи біології, є цілою галуззю пізнання, розгалуженою, складноорганізованою системою знань, яка включає в себе різні філософські дисципліни. Теоретично цей процес, який є виявом однієї з закономірностей розвитку не тільки пізнання, а і всієї людської діяльності (диференціація соціальних функцій, поділ праці), може продовжуватися до нескінченності, але оскільки реально філософськими дослідженнями займається обмежена кількість науковців і спеціалізованих установ, то він є соціально доцільним лише до того часу, доки органічно поєднується з інтеграцією філософських знань, а не перешкоджає їй, тому що результати спеціалізованих філософських досліджень становлять собою, як правило, не «готовий продукт», придатний для його «вживання» неспеціалістами і здатний виконувати соціальні функції філософії, а «напівфабрикати» і «заготовки», які підлягають подальшій обробці самими ж філософами. Аналіз тенденцій сучасного духовного розвитку суспільства і стану самої філософії свідчить про те, що нині назріла *необхідність переорієнтації філософських досліджень на розв'язання головних світоглядних проблем* і, відповідно, на інтеграцію нових наукових

знань та нового історичного досвіду, яка, судячи з усього, повинна стати провідною в найближчі десятиліття в розвитку філософії. Тільки завдяки цьому філософія знов зможе виконувати свою головну функцію – бути «школою життя» і, завдяки цьому, стати цікавою і потрібною більшості людей, які гостро відчують «світоглядну спрагу» (або «світоглядний голод»), і тільки в такому – світоглядному, а не сайєнтизованому, при якому філософія подається як «одна з наук», - вигляді курс філософії може впроваджуватися і в загальноосвітніх школах.

Звичайно, жодна з численних картин світу, які існували чи існують у людській культурі, не могла і не може бути абсолютно адекватним його відображенням, хоча люди в усі часи ототожнювали, як правило, свої уявлення про світ із самою дійсністю. Кожна універсальна картина світу (міфологічна, релігійна, філософська, загальнонаукова) є історично обмеженою рівнем розвитку людського пізнання і людської практики, досягнутим на певному історичному етапі. Усвідомлення цього факту спонукає залишати нашу картину світу *відкритою*, тобто здатною до сприйняття та інтегрування нових знань про людину і світ. Крім того, будь-яка картина світу, прагнучи створити його цілісний образ, змушена оперувати не тільки вже усталеними та перевіреними знаннями, а й знаннями гіпотетичними, ймовірнісними, які можуть бути або підтвердженими, або відкинутими в процесі подальшого розвитку нашого пізнання. І в даному разі ці гіпотетичні знання (певні ідеї, припущення, гіпотези) є також надзвичайно важливими, оскільки саме вони пробуджують людську думку і спрямовують шлях пізнання від уже відомого до ще невідомого. Саме евристичне значення цих знань дає можливість зрозуміти, чому видатні мислителі часто формулювали ідеї, які набагато випереджали розвиток науки.

Як світоглядна форма пізнавального осягнення дійсності універсальна картина світу є тією основою, на якій формуються і з якою так чи інакше зв'язані інші компоненти світогляду. Одне з найважливіших місць серед них займають *суспільні ідеали*, які є світоглядною формою ідеалізуючого і

цілеспрямовуючого осягнення дійсності, в процесі якого здійснюється духовне реконструювання, перетворення предмета світогляду в такі форми, які найбільшою мірою відповідають потребам та інтересам соціального суб'єкта і повинні бути реалізовані чи досягнуті в процесі його діяльності як її кінцевий результат.

Якщо в процесі пізнання об'єкт розкривається або відображається таким, яким він є сам по собі, то в процесі ідеалізації він розглядається під кутом зору людських інтересів, бажань, потреб. Унаслідок цього відбувається своєрідна трансформація об'єкта в людській свідомості, він наділяється такими формами, якостями, властивостями, які є найбажанішими для суб'єкта з погляду задоволення його потреб.

Ідеал, за визначенням Е. В. Ільєнкова, виступає в якості всезагальної форми цілеспрямовуючої діяльності в усіх сферах суспільного життя [17, 204]. О. І. Яценко вказував на те, що ідеал – «це уявний зразок досконалості, норма, до якої слід прагнути як до кінцевої мети діяльності. Тому він визначає спрямованість, спосіб і характер поведінки суб'єкта, який ним керується» [18, 153].

У світогляді ідеалізація людини і світу (природи↔суспільства) здійснюється крізь призму корінних інтересів та найважливіших людських потреб. Унаслідок цього світоглядні ідеали - це такі ідеальні образи або моделі людини і світу, які втілюють у собі людські прагнення, мрії, надії й розкривають світ і людину не такими, якими вони є насправді, а такими, якими вони, на думку суб'єкта, повинні бути. Світоглядні ідеали містять уявлення про ідеальну, тобто найбажанішу для людей, природу, ідеальне суспільство та ідеальну людину. Одночасно ця ідеальність може розкриватися й конкретизуватися в різних аспектах (екологічному, економічному, суспільно-політичному, правовому, естетичному, моральному тощо) залежно від того, які саме людські проблеми висувуються на перший план і стають тією призмою, крізь яку “заломлюється” сприйняття людиною дійсності та самої себе.

На відміну від ідеалів, які виробляються в окремих формах суспільної свідомості (в науці – Істина, в моральній свідомості – Добродійність, в естетичній – Краса, в політичній – Свобода, Рівність, в правовій – Справедливість тощо) і відображають лише якісь окремі сторони буття людини і світу, предметом світоглядних ідеалів є взаємодія соціального суб'єкта і об'єкта, відтворювана в єдності її сторін, в її цілісності. Суспільні ідеали – це узагальнені ідеальні образи дійсності і людини, взятої в єдності з соціальним і природним її середовищем. Разом з тим, вони – не просте ідеальне відтворення всього існуючого, а концентроване вираження тільки найбільш суттєвого, з точки зору потреб соціального суб'єкта. Тому світоглядні ідеали відрізняються і тим, що предмет світогляду відтворюється в них через призму головних, життєво важливих потреб та інтересів людини і суспільства. Крім того, світоглядні ідеали, будучи зв'язаними з певною універсальною картиною світу, разом з тим *доповнюють її*. Цим зумовлена ще одна надзвичайно важлива - *компенсаторна функція* світоглядних ідеалів. В них, як правило, представлене те, чого людині чи якійсь спільноті не вистачає або що заборонено їм у реальному житті.

Важливими характеристиками суспільних ідеалів є їх зв'язок з інтересами певних людських спільнот, конкретно-історична обумовленість, ступінь наукової обґрунтованості й практична здійснимість [4, 86-91]. Найпрекрасніші ідеали, якщо вони не можуть бути реалізовані, залишаються *утопіями*.

Важливою особливістю світоглядних ідеалів є також те, що вони представляють одну з форм випереджаючого осягнення дійсності. Випереджаючим, як вже згадувалося, може бути й пізнавальне осягнення об'єкта, в якому прогноуються його можливі зміни чи стани. З цієї точки зору, механізм як прогнозування, так і цілеутворення або ідеалізації в принципі один і той же. Проте їх ототожнення приводить або до фаталізму, або до волюнтаризму. Тому важливо враховувати й відмінності між ними.

Суспільні ідеали виконують не тільки компенсаторну і цілеспрямовуючу функції, але й, будучи уявленнями про ідеальні, найбільш досконалі, зразкові світ і людину та взаємовідношення між ними, служать свого роду *еталонами і критеріями їх оцінювання* соціальним суб'єктом. На основі зіставлення реальної дійсності, репрезентованої в універсальній картині світу, з її ідеалізованими образами, втіленими у світоглядних ідеалах, складається новий – а к с і о л о г і ч н и й компонент світогляду, в якому предмет останнього (взаємодія людини і світу) розкривається як *ієрархія цінностей*. *Світоглядні цінності* – це свого роду *вищі цінності життя і культури*, які визначають життєву орієнтацію соціального суб'єкта у всіх сферах його життєдіяльності, спрямованість цієї діяльності на досягнення даних цінностей, оволодіння ними або їх збереження чи примноження, розвиток і використання як проміжних цілей чи засобів здійснення світоглядних ідеалів. Світоглядні ідеали можуть слугувати вищими критеріями оцінного відношення до дійсності, а отже і визначення цінності предметів і явищ дійсності, включаючи й людину, завдяки тому, що й вони самі становлять певну абсолютну цінність, через відношення до якої розкривається значення для соціального суб'єкта реальних предметів, властивостей, сторін, станів дійсності.

У світоглядних оцінках, які об'єктивуються в системі світоглядних цінностей, виявляються, хоча й не так безпосередньо, як у світоглядних ідеалах, потреби та інтереси соціального суб'єкта. Оцінювані з позиції світоглядного ідеалу, різні сторони, предмети та явища дійсності стають співвідносними між собою з точки зору їх цінності, значущості для суб'єкта й утворюють складну, розгалужену ієрархічну підсистему світогляду, яка не тотожна іншим його компонентам і на основі якої може бути побудована своєрідна шкала найважливіших - світоглядних цінностей соціального суб'єкта. Залежно від того, що в цій шкалі віднесено до розряду так званих вищих цінностей, світогляд може бути гуманістичним чи антигуманним, оптимістичним чи песимістичним тощо. Важливою особливістю ієрархії

світоглядних цінностей є і те, що в ній на різних полюсах представлені, з одного боку, вищі цінності (Добро, Істина, Краса тощо), а з іншого – протилежні їм *антицінності* (зло, невігластво, потворність тощо), які оцінюються соціальним суб'єктом з позиції суспільного ідеалу як край негативно і боротьба з якими вважається необхідною умовою його досягнення чи реалізації.

У дофілософських світоглядах, де пізнання світу не було ще віддеференційоване від його оцінного осягнення, розкриття сутності об'єктів часто підмінялося їх оцінкою, розкриттям їх значення для соціального суб'єкта. Тому цінності або аксіологічні елементи світогляду, як і ідеали, теж онтологізувалися і включалися в образах різних протидіючих сил або істот в єдину, нерозчленовану картину світу, в якій добро і зло, світло й п'ятьма, любов і ненависть, бог і диявол, рай і пекло та інші цінності й ідеали набували такого ж, а часто і більш високого статусу, ніж реальні природні й соціальні сили, предмети, явища, які нерідко теж розглядалися як певні вияви світоглядних ідеалів і цінностей (в ідеалістичній філософії – як їх об'єктивізація). Для більшості філософських вчень характерним був внутрішній *пізнавальний-оцінний дуалізм*, який проявлявся, зокрема, у розділенні філософії на теоретичну (академічну) і практичну (моральну, шкільну) або ж у визнанні пріоритету у пізнавальній сфері – науки і філософії, а в оцінній сфері – релігії.

Оскільки світоглядні ідеали виступають і як своєрідні кінцеві цілі, то вони зумовлюють і наявність у кожному світогляді ще одного компонента – ***вчень про шляхи, способи й засоби досягнення суспільних ідеалів***, які дають обґрунтування певних *способів життя, вироблення життєвих програм і стратегічних програм діяльності та розвитку соціального суб'єкта*. Як жити і що робити, аби досягти кінцевої мети свого існування чи здійснити свою місію, своє призначення, які життєві шляхи й способи дій бажано обирати, якими засобами можна чи потрібно при цьому користуватися, якими повинні бути наші життєві програми й плани з урахуванням умов

нашого життя і наших власних можливостей та особливостей – усі ці питання та відповіді на них утворюють зміст так званого *п р а к с е о л о г і ч н о г о* компонента світогляду.

Певні спочатку уявлення, а пізніше – вчення про шляхи, способи (методи) і засоби досягнення суспільних ідеалів пронизують всю історію розвитку людської самосвідомості, починаючи від її міфологічних форм і закінчуючи сучасною філософією. Але, починаючи з Нового часу, внаслідок абсолютизації пізнавальної діяльності і ролі науки (наукового пізнання), склалася помилкова думка, яка нерідко зустрічається і донині, згідно з якою *методологічну функцію* виконує тільки філософія, яка розробляє методи наукового пізнання, що ведуть до досягнення пізнавального ідеалу – Істини. Таке обмеження ролі філософії призводило і призводить до послаблення, недооцінки її світоглядних функцій, її ролі в досягненні мудрості (в її античному розумінні) та удосконаленні суспільного життя, до збіднення її духовного потенціалу.

З людською діяльністю безпосередньо пов'язані ще два компоненти світогляду – *нормативно-регулятивний і спонукально-мотиваційний*.

Нормативно-регулятивний компонент світогляду – це сукупність узагальнених принципів діяльності, які визначають свідоме практичне і духовне ставлення соціального суб'єкта до об'єкта і до самого себе. Кожен світогляд містить певні вимоги, заборони, повчання, заповіді тощо, *норми і принципи*, які визначають свідоме ставлення людини до навколишнього світу, інших людей та самої себе, регулюють стосунки між людьми. Це, наприклад, Біблійні заповіді (не вбий, не вкради, шануй батька свого і матір свою та ін.) або принципи, що розроблялися й обґрунтовувалися в різних філософських ученнях, - гуманізму, самовдосконалення, віротерпимості, патріотизму, благоговіння перед життям тощо. На відміну від норм, які мають переважно ситуативний характер, у принципах “людині не задається якихось готових моделей і зразків поведінки, а дається лише засада існуючих норм і критерій для застосування (вибору) правил і парадигм у найрізноманітніших

обставинах” [19, 53]. Ця особливість принципів обумовлена узагальненим характером світоглядного осягнення дійсності. Разом з тим ця їхня особливість свідчить про те, що вони не можуть використовуватися чисто механічно в діяльності соціального суб’єкта, а передбачають наявність у нього певних творчих властивостей, навичок і умінь. Світоглядні принципи – це не шаблони, під які можна підігнати все, що завгодно, і які дають готові рішення «на всі випадки життя». Їх ефективне використання можливе лише в тому випадку, коли вони, по-перше, стають переконаннями людини, які передбачають її впевненість в їх правильності й необхідності використання, і, по-друге, якщо людина вміє правильно ними користуватися, тобто творчо використовувати їх при розв’язанні різних питань і в різних життєвих ситуаціях з урахуванням конкретних особливостей місця, часу, змісту тощо. Тому по сформованості світоглядних переконань і по їх реалізації в діяльності можна судити про сформованість світогляду в цілому.

Світоглядні принципи є певним підсумком пізнавальної чи оцінної діяльності, в якому на основі узагальнення практичного досвіду, даних пізнання чи оцінювання і співвіднесення їх з інтересами соціального суб’єкта формулюються висновки, які визначають певний спосіб дій соціального суб’єкта по відношенню до об’єкта, інших соціальних суб’єктів або до самого себе в процесі подальшої діяльності.

На обумовленість регулятивних принципів пізнавальним досвідом звертав увагу ще Ф. Бекон, який писав: «те, що у спогляданні уявляється причиною, в дії виступає як правило» [20, 12]. Проте, оскільки люди часто користуються вже готовими принципами, не усвідомлюючи існуючого в їх основі досвіду, то в них можуть виникати ілюзії про апріорність цих принципів та їх незалежність від буття. Критикуючи таку точку зору, Енгельс відзначав, що «принципи – не вихідний пункт дослідження, а його заключний результат; ці принципи не застосовуються до природи і до людської історії, а абстрагуються з них; не природа і людство узгоджуються з принципами, а, навпаки, принципи правильні лише остільки, оскільки вони

відповідають природі й історії» [21: 20, 34]. Проте, виникнувши як результат пізнання дійсності, певні принципи стають пізніше, на наступних етапах її пізнання, своєрідним вихідним пунктом, який дозволяє здійснювати пізнання світу з певних методологічних позицій. І, будучи виробленими, ці принципи не залишаються незмінними, а постійно збагачуються і конкретизуються в процесі пізнання. У зв'язку з цим варто звернути увагу на два важливі моменти.

По-перше, на те, що світоглядні принципи нерівнозначні, і в будь-якому світогляді можна виділити, з одного боку, принципи, які лежать в основі світогляду і становлять його вихідний пункт і які більш правильно було б визначити як методологічні принципи (принцип всезагального зв'язку, принцип історизму та інші в філософії), а з іншого боку, - принципи, які складаються в самому світогляді, становлячи собою своєрідний підсумок світоглядного осягнення дійсності, на основі інших форм світоглядного осягнення як найбільш загальні регулятивні механізми різних видів і форм діяльності. У дофілософських типах світогляду перші з цих принципів ще не усвідомлювалися, формуючись стихійно як певні стереотипи пізнавальної діяльності (наприклад, принцип генетизму в міфологічному світогляді), а в ролі других принципів нерідко виступали моральні норми (наприклад, дванадцять заповідей у християнському віровченні), які також склалися стихійно, але були усвідомлені, універсалізовані і включені в світогляд, знаходячи в ньому відповідні обґрунтування і санкцію. У філософії ж знаходження і обґрунтування вихідних методологічних принципів (основоположних начал буття і пізнання) були завданням так званої першої філософії або метафізики, а виробленням і обґрунтуванням власне світоглядних принципів займалися логіка, філософія природи, філософія історії, філософія мистецтва та інші галузі філософії.

По-друге, треба звернути увагу також на те, що світоглядні принципи спираються, з одного боку, на пізнання не тільки найзагальніших законів і властивостей дійсності, а й на пізнання законів самої людської діяльності; з

іншого боку – не тільки на пізнання, а й на оцінні форми світоглядного осягнення, бо на основі пізнання одних і тих самих законів різними соціальними суб'єктами, в залежності від їх інтересів і цілей, можуть формулюватися і різні принципи діяльності.

Нормативно-регулятивний компонент світоглядну тісно пов'язаний з іншими його складовими і є своєрідною сполучною ланкою між певним розумінням світу і спрямованою на нього людською діяльністю.

Таку саму роль відіграє і **спонукально-мотиваційний** компонент світогляду, який теж забезпечує зв'язок між духовним і практичним освоєнням дійсності, бо доти, поки певні знання, оцінки, цілі, принципи діяльності не зв'язані з відповідними спонуками, вони нездатні самі по собі викликати в людей якісь форми їхньої активності.

Спонукальну роль у різних світоглядах можуть відігравати насамперед певні *екзистенційні почуття*, які підтримуються й культивуються певним світоглядом. Це, наприклад, почуття страху перед невідомими людині силами чи перед потойбічним життям, почуття любові до Бога чи до людей, відчуття своєї єдності з усім існуючим і своєї власної відповідальності за все, що відбувається в світі тощо. Але ще більше значення мають *світоглядні мотиви*, які складаються на основі того чи іншого розуміння пануючих у світі сил, законів чи загальних потреб і спрямовані на подолання обмеженості та ізольованості людського буття і злиття його з буттям універсума, на пошуки і реалізацію людиною *сенсу* свого існування, свого призначення, своєї місії тощо. Світоглядні мотиви виступають спонуками не просто окремих учинків, а певних відношень до світу і людей, які пронизують усі форми активності суб'єкта, певні способи життя й реалізацію певних життєвих програм. Вони здатні примножувати сили людини, зміцнювати її волю, робити її діяльність більш цілеспрямованою й ефективною [22,187].

Важливе значення має також виділення певних **с т р у к т у р н и х р і в н і в** світогляду, які засвідчують ступінь його сформованості. У цьому

аспекті можуть бути виділені, насамперед, *чуттєвий* (світовідчуття, світосприйняття, світопереживання) і *раціональний* (світорозуміння, світоспоглядання) рівні світогляду. В першому випадку світогляд виступає як характерне для якоїсь людини або людської спільноти стале, емоційно забарвлене чуттєве сприйняття людини і світу, що формується стихійно і дістає свій неусвідомлений вияв у різних формах людської життєдіяльності, надаючи їм певного колориту. Певною мірою зміст цього феномена передається також поняттям *менталітет*. На раціональному рівні світогляд постає як внутрішньо впорядкована (систематизована) на основі асоціативних чи логічних зв'язків сукупність поглядів, уявлень, понять, ідей, принципів, що розкривають взаємодію людини і світу, визначають свідоме ставлення людини до навколишньої дійсності й самої себе.

Водночас можуть бути виділені й такі рівні світогляду, як елементний, концептуальний і методологічний.

На *елементному* рівні, на який ми найчастіше натрапляємо в буденній свідомості, світогляд існує як проста сукупність різноманітних, а інколи й взаємовиключних понять, ідей, поглядів, оцінок, цілей та мотивів соціального суб'єкта. На цьому рівні світогляд ще позбавлений внутрішньої цілісності і складається з набору сентенцій життєвої мудрості, виражених у приказках, притчах, фольклорних образах, запозичених і засвоєних людиною різних положень та догм. Не піднімається, як правило, вище цього рівня і світогляд учнів або студентів, які мають справу з окремими світоглядними узагальненнями у вивченні тих чи тих предметів, але не вивчають систематизованих світоглядних курсів.

На *концептуальному* рівні в світогляді дається більш-менш розгорнуте обґрунтування й розв'язання різних світоглядних проблем. Це, зокрема, всілякі концепції світу, простору, часу, суспільного розвитку людини, її діяльності чи пізнання, майбутнього людства тощо. Кожна з цих концепцій, як правило, будується на певних вихідних засадах, але між собою вони можуть бути і не зв'язані в єдине ціле. У системі середньої освіти

формування світогляду учнів на концептуальному рівні може бути забезпечене лише шляхом запровадження в навчальні плани шкіл спеціальних світоглядних курсів.

Нарешті, на *методологічному* рівні цілісність світогляду забезпечується завдяки тому, що спочатку виробляються певні вихідні засади й принципи, які потім послідовно і свідомо застосовуються під час розгляду всіх світоглядних проблем. Цей рівень досягається лише в так званих послідовно *моністичних* (наприклад, послідовно матеріалістичних чи ідеалістичних) світоглядних системах. Формування світогляду на цьому рівні може бути завданням лише вищої й навіть спеціальної (професійної) світоглядної освіти.

Місце і роль світогляду в духовній культурі. Для з'ясування специфіки світогляду як однієї з форм духовного осягнення дійсності важливе значення має також визначення його місця й ролі в духовній культурі.

У філософській літературі досить поширеною є точка зору, згідно з якою *світогляд посідає центральне місце в духовній культурі й становить її системоутворююче ядро*. Щоправда, висловлюються іноді й інші погляди, згідно з якими світогляд або взагалі не виділяється як специфічне духовне утворення, або ж ототожнюється з такими елементами культури, як, наприклад, релігія, філософія, наука або ідеологія. Для з'ясування цього питання необхідно звернутися до структури духовної культури, в якій прийнято виділяти різні сфери, рівні та форми.

Передовсім у структурі духовної культури виділяються три великі області або с ф е р и, які розрізняються за своїм предметом, способом і формами духовного осягнення дійсності, значенням у суспільному житті, соціальними функціями та іншими критеріями. Це – *пізнавальна сфера, сфера художньої культури й оцінно-регулятивна сфера* [4, 108-121]. Зіставлення світогляду з різними сферами духовної культури дає змогу зробити висновок, що до складу світогляду входять елементи (погляди,

образи, поняття, принципи тощо), які належать до різних сфер духовної культури, тому він не може бути зведений лише до якоїсь однієї з цих сфер, і що світогляд включає в себе не всі, а лише окремі, найважливіші елементи різних сфер духовної культури, об'єднуючи їх між собою, тому він не може ототожнюватися і з усім змістом духовної культури, а становить лише її “ядро” (схема 1).

Схема 1

Крім того, структурі духовної культури виділяються різні рівні. Найчастіше це рівень *буденної свідомості*, який формується стихійно й має аморфний характер, і рівень *спеціалізованої (систематизованої) свідомості*, який створюється в процесі духовного виробництва внаслідок спеціалізованої діяльності

професійно підготовлених груп людей (науковців, митців, ідеологів).

Як відомо, світогляд може існувати на обох названих рівнях, утворюючи їх верхній шар:

Рівні	Сфери		
	Пізнавальна	Художня	Оцінно-регулятивна
Спеціалізована	<i>Теоретичний світогляд</i>		
Свідомість	Наука	Мистецтво	Ідеологія
Буденна	<i>Буденний світогляд</i>		

свідомість	Повсякденний досвід	Фольклор і прикладне мистецтво мистецтво	Суспільна психіка
------------	------------------------	---	----------------------

До виникнення спеціалізованого рівня духовної культури буденний світогляд існував у вигляді *міфологічного* й *релігійного* світогляду. У наш час буденний світогляд формується не лише як форма узагальнення повсякденного досвіду, а й під впливом спеціалізованих форм свідомості, що здійснюється через засоби масової інформації.

На спеціалізованому рівні світогляд існує в теоретичній формі, насамперед у вигляді *філософії*, а також раціоналізованої релігії – *теології*.

Співвідношення теоретичного світогляду з іншими елементами спеціалізованого рівня духовної культури схематично може бути представлено таким чином (схеми 2 і 3).

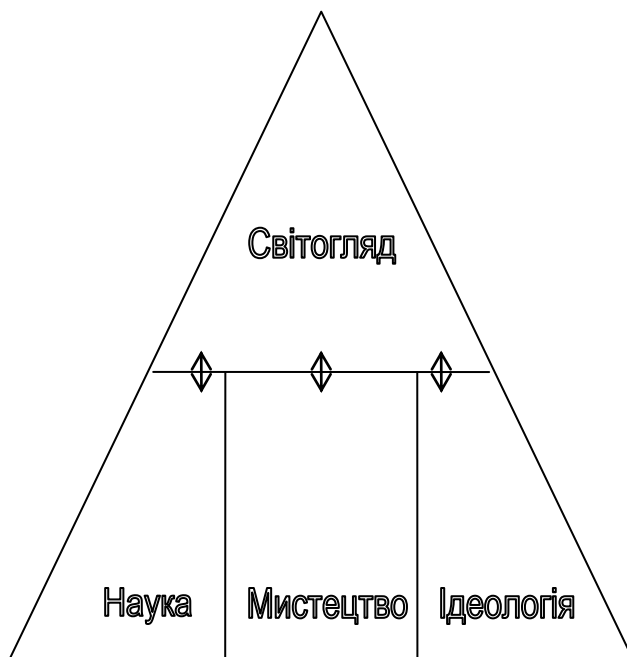

Схема 2

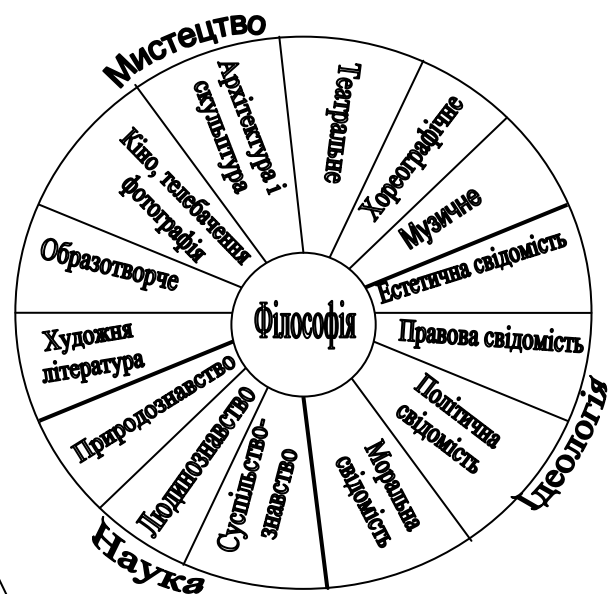

Схема 3

Зі схеми 2 видно, що світогляд взаємозв'язаний з усіма сферами спеціалізованої духовної культури: наукою, мистецтвом, ідеологією. Проте характер цих взаємозв'язків не завжди однаковий. Так, стосовно науки світогляд, з одного боку, виконує *узагальнюючу, систематизуючу, евристичну та компенсаторну* функції (інтегруючи на вищому рівні в єдиній картині світу досягнення різних галузей наукового пізнання, доповнюючи їх вивідними й гіпотетичними знаннями про ті сфери і сторони дійсності, які не є або ще не стали предметом наукового пізнання, знаходячи правильне розв'язання проблем, яке лише згодом підтверджується наукою), а з іншого – *методологічну й орієнтуючу* функції (шляхом розкриття природи й законів розвитку наукового пізнання та вироблення його найзагальніших методів, через з'ясування місця предметів окремих наук у загальній картині світу, виявлення “білих плям” і проблем, на яких має концентруватися наука, тощо).

Не менш складним є співвідношення світогляду і мистецтва. Останнє, поряд з наукою, завжди слугувало важливим *джерелом пізнавального досвіду* у виробленні цілісної картини світу. Крім того, твори високого мистецтва здатні *виражати в художній формі глибинний світоглядний зміст* або навіть порушувати й *розв'язувати такі світоглядні проблеми*, які ще не дістали свого висвітлення не тільки в науці, а й у філософії. У самому ж світогляді *розкриваються сутність мистецтва і природа художньої творчості, дається обґрунтування різних творчих методів* (реалізму, класицизму, романтизму тощо).

Нарешті, тісний взаємозв'язок існує також між світоглядом та ідеологією. Щодо ідеології в цілому й окремих її форм (моральної, правової, політичної та естетичної свідомості) світогляд виконує роль їх *загальнотеоретичної основи*, оскільки з певного розуміння світу й самої людини, пануючих у світі законів і сил та їхнього впливу на діяльність людини можуть бути виведені загальні ідеологічні принципи, що визначають свідоме ставлення людини до світу й самої себе, а також обґрунтовують

необхідність їх реалізації в діяльності суб'єкта. Подібним чином на основі світоглядних уявлень про природу добра і зла, прекрасного і потворного, справедливого і несправедливого, суспільного блага і особистого щастя виробляються ідеї про те, якими повинні бути умови, в яких живуть люди, якими повинні бути самі люди, до чого вони мають прагнути й чого уникати, за що й проти чого боротися, що є для них безперечною цінністю тощо. Ці світоглядні положення використовуються для обґрунтування моральних, естетичних, правових, політичних поглядів, ідей, оцінок і норм, зв'язаних з конкретними предметами та явищами, намірами та діями.

У свою чергу, ідеологія здатна теж активно впливати на світогляд. Вироблення світоглядних положень і розв'язання світоглядних проблем завжди здійснюються з *позицій певних соціальних груп* або спільнот, інтереси й потреби яких виявляються в різних формах ідеології. Тому конкретне розв'язання тих чи інших світоглядних питань значною мірою залежить, наприклад, від того, якою є соціальна позиція, моральні чи політичні переконання людей, що розробляють ці питання.

Нарешті, слід зазначити, що *світогляд є тією ланкою, що пов'язує науку, мистецтво та ідеологію.*

Виходячи з того, що в суспільстві духовна культура є головною формою накопичення, зберігання й передачі досвіду або певної інформації, специфіка різних її елементів може бути розглянута через такі характеристики, як обсяг інформації, що передається ними, її щільність, спосіб кодування, сфера застосування, спосіб використання тощо.

Неважко помітити, що світогляд як ядро духовної культури відрізняється від інших її елементів майже за всіма названими ознаками. По-перше, він перевищує всі інші елементи духовної культури за обсягом інформації, оскільки базується на сукупності форм людського пізнання і включає в себе все багатство соціального досвіду. По-друге, він відрізняється і щільністю представленої в ньому інформації, яка сконцентрована тут у порівняно невеликій кількості гранично ємких уявлень, ідей, понять та принципів. По-

третє, світоглядна інформація може бути застосована практично в усіх сферах людської діяльності, тому вона й оцінюється як важливіша, ніж, наприклад, та інформація, що має вузькоспеціальне призначення. По-четверте, систематизований характер світоглядної інформації робить її зберігання й використання зручнішим порівняно з фрагментарною або менш упорядкованою інформацією, що міститься в інших духовних утвореннях.

З цими характеристиками зв'язана й така особливість світоглядної інформації, як порівняно повільні застарівання й оновлення, що визначає її додаткову цінність в умовах науково-технічної революції. Лавиноподібне збільшення наукових знань, їх дедалі вужча спеціалізація і прискорена оновлюваність зумовлюють актуальність світоглядного інтегрування цих знань, без чого неможливий подальший поступ людського пізнання.

З іншого боку, прискорення темпів суспільного розвитку, докорінні зміни в різних сферах життя суспільства, що відбуваються протягом порівняно стислого часу, значною мірою знецінюють традиційні способи виховання, засновані на передачі ситуативних за змістом норм поведінки особи. Це також вимагає її озброєння насамперед світоглядними принципами, що дають змогу знайти або виробити правильне евристичне рішення в будь-якій нестандартній життєвій ситуації. «Нині ми живемо в епоху руйнування і зникнення традицій... - писав В. Франкль. - У такі часи, як наші... головне завдання освіти полягає не в тому, щоб задовольнятися передачею традицій і знань, а в тому, щоб удосконалювати здатність людини знаходити унікальні смисли. Сьогодні освіта не може залишатися в руслі традиції, вона повинна розвивати здатність приймати незалежні автентичні рішення. У часи, коли десять заповідей утрачають, очевидно, свою безумовну значущість, людина більше ніж будь-коли повинна вчитися прислуховуватися до десяти тисяч заповідей, що виникають у десяти тисячах унікальних ситуацій, з яких складається її життя» [23, 295-296]. І допомогти їй у цьому може тільки світогляд.

Функції світогляду. Для більш повного розуміння світогляду, його ролі й значення необхідно зупинитися на характеристиці його функцій, які він виконує в житті людини і суспільства.

Найбільш важливою і специфічною серед них є його *інтегруюча* (узагальнююча, об'єднуюча і систематизуюча) функція. Ця функція здійснюється світоглядом щодо:

- людини і людства – шляхом “включення” їхнього буття в буття світу, універсуму;

- різних людських спільнот і людства в цілому – через сприяння об'єднанню їх членів на спільних духовних засадах;

- людської особи – завдяки об'єднанню її різних сторін (інтелектуальної, чуттєво-вольової, діяльнісної) і різних виявів її життєдіяльності в духовній, комунікативній та практичній сферах, а також завдяки свідомому включенню особи у життя суспільства, що забезпечує її цільність і цілісність;

- духовної культури й суспільної свідомості – у зв'язку з інтегруванням у певну цілісність їх різних сфер і форм;

- усієї людської діяльності, яка об'єднується на основі загальних світоглядних принципів, ідеалів, мотивів, програм;

- людського пізнання – шляхом його інтегрування на основі спільної методології й включення знань про окремі предмети пізнання в універсальну картину світу.

Характерною для світогляду можна вважати і його *сенсоутворюючу* функцію. Прагнення до визначення сенсу вважається сьогодні багатьма відомими фахівцями (А. Маслоу, В. Франкль, К. Обуховський та ін.) однією з найвищих людських потреб. На думку Альберта Ейнштейна, “людина, що вважає своє життя беззмисловим, не тільки нещасна, вона взагалі навряд чи годиться для життя”. Ця думка підтверджується багатьма сучасними дослідженнями, які свідчать про те, що зневіра людини в сенсі життя призводить до зниження її життєздатності, до психічних захворювань і нерідко слугує причиною самогубства. Особливо гостро проблема сенсу

життя постає перед людиною в перехідні періоди її становлення й розвитку, наприклад у підлітковому віці, а також на зламах історії, коли, як у наш час, руйнуються звичні ідеали й цінності, змінюється старе бачення світу і людина опиняється віч-на-віч з незрозумілою для неї дійсністю, яка лякає її і в якій вона не знаходить себе, свого місця й тому відчуває себе зайвою на бенкеті життя. Але потреба в сенсі життя актуалізується не тільки в критичні періоди існування, коли від людини вимагається надмірне напруження всіх її сил, а й тоді, коли людина досягає певного благополуччя, може досить легко задовольняти свої життєві потреби. Матеріальний достаток не знімає одвічного питання: “А навіщо все це?” Навпаки, як показують дослідження В. Франкля, задоволення вітальних потреб не знімає, а актуалізує питання про сенс життя. І допомогти знайти на нього відповідь може лише світогляд.

Тільки визначивши для себе сенс життя, пошуки якого в світогляді зв'язані з визначенням сенсу існування людини та людства взагалі, сенсу історії й навіть зі спробами проникнути у втаємничений для нас сенс буття світу, людина отримує певну духовну санкцію на своє існування, знаходить йому своєрідне виправдання. Завдяки цьому вона “примирюється” з дійсністю, виробляє до неї позитивне ставлення, що дає змогу певним чином гармонізувати взаємовідносини людини зі світом, або ж, у протилежному випадку, коли дійсність залишається людині ворожою, – знайти в собі терпіння й сили, щоб стійко протистояти стражданням і ударам долі чи активно боротися проти ворожих сил та обставин і старатися змінити несприятливі умови свого життя.

У зв'язку з цим правомірно відокремлювати *адаптивну* (в широкому розумінні цього слова), або *гармонізуючи* функцію світогляду, яка полягає в тому, що світогляд допомагає людині пристосуватися до будь-яких, навіть найнесприятливіших умов свого життя (згадаймо хоча б рабів чи в'язнів концтаборів), або ж свідомо будувати свої відносини зі світом на певних вихідних засадах, наприклад Істини, Добра і Краси. Залежно від типу світогляду таке “пристосування” може здійснюватися шляхом конформізму й

відмови від власного “Я”; шляхом ігнорування реальної дійсності як скороминущої й малоцінної і визнання чи переживання своєї причетності до вищої, ціннішої та істинної дійсності (“вічного царства Духу”, фантастичного світу ідеалів та ідей, “прекрасного завтра” тощо); шляхом культивування “незважаючи ні на що” внутрішньої стійкості, незламності, непорушності, вірності своїм ідеалам; шляхом знаходження і “в найгіршому чогось хорошого”; нарешті — шляхом знаходження реальних засобів удосконалення дійсності й вироблення впевненості в тому, що таке удосконалення можливе.

Ще одна функція світогляду, яку можна назвати *аксіологічною*, зв’язана з його здатністю наділяти певним *значенням* і, відповідно, *ціннісними характеристиками* будь-які предмети і явища (перетворюючи їх тим самим на культурні цінності) через їх зіставлення з першоосновами суцього (першопредком, Богом, субстанцією), суспільними ідеалами чи самою людиною, її потребами. Це, наприклад, визнання священними на основі світоглядної інтерпретації певних тварин (корова в Індії, оскільки вона нібито походить від праматері всього суцього богині Нут), дерев (дуб у стародавніх греків і стародавніх слов’ян як тотемний двійник богів-громовержців Зевса й Перуна), чисел (1, 3, 7 у піфагорейців, які вважали ці числа першоосновами світу), речей, книг, символів, обрядів (святі реліквії, Біблія, хрест, вінчання у християнстві) тощо. Таке перетворення на культурні цінності різних істот, предметів, явищ шляхом їх “переозначення” (тобто наділення новим значенням, якого вони не мають поза межами певної культури) може розглядатися також як вияв ще однієї – *культуротворчої* функції світогляду.

Надзвичайно важливою є також *орієнтуюча* функція світогляду, пов’язана з його властивістю задовольняти одну з найголовніших людських потреб – потребу у власному самовизначенні. “Для суспільства, як і для індивіда, життя без світогляду є патологічним порушенням вищого почуття орієнтування” [24, 73]. Однак треба мати на увазі, що завдяки світогляду людина здатна не просто визначати “своє місце у світі”, тобто локалізувати

просторово-часові межі свого буття. Вона самовизначається і в онтологічному плані (через з'ясування своєї природи, сутності, походження і через своє ставлення до першооснов або першоджерел буття), і в плані соціальному (шляхом ідентифікації з певною людською спільнотою), і в плані моральному (присвячуючи себе служінню силам добра чи зла), і в плані загальнокультурному (через визначення свого ставлення до різних цінностей культури), і в плані провіденціальному (завдяки усвідомленню свого призначення), і в плані прогностичному (визначаючи свій ідеал як мету власного самовдосконалення), і в плані реалістичному (пізнаючи своє реальне “неповторне “Я””), і в багатьох інших відношеннях, через які розкривається багатогранність і складність самої людини та її самосвідомості.

Звичайно ж, однією з найголовніших є також *пізнавальна* функція світогляду, який жодною мірою не зводиться лише до впорядкування, як вважали позитивісти, уже здобутих раніше знань, а є їх певним і досить значним збагаченням і “прирощенням”, оскільки розкриває такі сторони й властивості людини і світу, які неспроможні розкрити ніякі інші форми людського пізнання. Людина, позбавлена світоглядних знань, – це безкрила, бездуховна істота, життєві обрії якої обмежені безпосереднім оточенням і яка не тільки нездатна відчувати безмірне здивування перед зоряним небом і моральним законом у собі (Кант), а й за окремими деревами не бачить лісу. Нарешті, це людина “неповна”, “часткова”, яка, не знаючи і не розуміючи ні світу, ні самої себе, нездатна реалізувати свої можливості й сутнісні сили, розкрити свої таланти й здібності, знайти своє призначення, “розмінюючи” життя на безліч дрібних справ, за якими втрачається її власне “Я”. Ось, зокрема, чому для людини набагато важливіше мати хоча б будь-який світогляд, аніж не мати ніякого.

Для світоглядного пізнання факти й навіть узагальнення, які дають конкретні науки чи інші форми пізнання, – це лише “сировина”, з якої у світогляді формуються цілісні образи та моделі людини і світу. Тому

головною метою світоглядного пізнання є *пояснення* різних предметів і явищ, встановлення взаємозв'язків між ними.

З пізнавальною функцією світогляду тісно пов'язана його *регулятивна* і, як конкретний її вияв, *методологічна* функція, здійснювана насамперед через сукупність його принципів, які, з одного боку, виводяться на основі уявлень чи знань про пануючі у світі закони й сили, а з іншого — визначають свідоме ставлення соціального суб'єкта до навколишньої дійсності та до самого себе. Особливість світогляду в даному разі полягає і в тому, що він є *універсальним регулятором* різних форм і виявів людської життєдіяльності практично в усіх сферах соціального життя. Як уже зазначалося, світоглядні принципи, маючи статус загальності, не регламентують жорстко поведінку суб'єкта в конкретних життєвих ситуаціях, а дають йому змогу самостійно знайти чи прийняти правильне рішення в будь-яких нестандартних умовах. Це підвищує здатність людини до *саморегуляції* й надає їй можливість постійно дотримуватись якоїсь принципової позиції, послідовно проводити певну лінію поведінки в різних умовах та життєвих обставинах.

Важливими з точки зору інтеграції й підвищення ефективності людської діяльності є також *ціле спрямовуюча* і *мотиваційна* функції світогляду, про які вже йшла мова раніше.

Окремої уваги заслуговує *комунікативна* функція світогляду. Вона виявляється в тому, що світогляд слугує своєрідною основою, тлом, а певною мірою і формою та засобом спілкування між людьми. Відомо, що без обміну інформацією (комунікації) неможливі узгодженість дій різних людей, а разом з тим - і ефективне функціонування різноманітних соціальних підсистем і всього суспільства. Але духовне спілкування може відбуватися лише за певних умов, важливе значення серед яких мають, наприклад, єдина для всіх учасників комунікації картина світу [25, 21], єдність знакових засобів, завдяки яким здійснюється спілкування, визнання учасниками комунікації певної кількості спільних значень, цінностей, цілей тощо. Виходячи з цього,

світогляд як комунікативна система може забезпечувати умови для спілкування між величезною кількістю його учасників з різних питань і протягом довготривалих часових періодів. Він є також одним із найважливіших засобів *опосередкованого* спілкування між різними людськими поколіннями, народами й культурами. Через світогляд певне суспільство передає особі свій досвід, свої вимоги, ідеали й цінності, тому він становить також важливий чинник соціалізації особи.

Однак комунікація між людьми, навіть тими, які живуть в один і той самий час і в одному суспільстві, але мають різний світогляд, може бути значно ускладнена. Різність світогляду може призводити до порушення комунікації між людьми не тільки з приводу розв'язання суто світоглядних проблем, а й щодо тих конкретних питань, які не мають безпосереднього світоглядного значення. Це пояснюється, зокрема, тим, що включення в комунікацію завжди передбачає зайняття певної позиції, і не тільки функціонально-рольової (сусіда, друга, вчителя тощо), а й соціальної, що базується на ототожненні (ідентифікації) себе з якоюсь соціальною групою або спільнотою. Люди, що займають різні соціальні позиції, які формуються на основі їхнього світогляду, і ототожнюють себе з різними людськими спільнотами, не зможуть або, принаймні, будуть дуже важко знаходити спільне рішення, якщо їхні світогляди значно відрізняються в баченні світу, розумінні цілей суспільного розвитку і шляхів їх досягнення, головних цілей і принципів діяльності тощо. Тому сьогодні, коли досягнення взаєморозуміння та злагоди і налагодження плідної співпраці як в Україні, так і в усьому світі стало необхідною передумовою подальшого існування й розвитку людства, великого значення набуває *полікультурне* виховання, спрямоване не лише на вироблення доброзичливого ставлення до інших культур і світоглядів, їх розуміння, а й на розкриття спільних моментів у різних світоглядах, які б допомогли їх представникам краще порозумітися для налагодження дружніх взаємин і спільної співпраці.

Перелік функцій, які виконує світогляд, можна продовжити. Це й *прогностична, акумулятивна, санкціонуюча, компенсаторна* і багато інших, не кажучи вже про те, що, наприклад, релігійний або філософський світогляди можуть мати також і свої специфічні функції. Але і з наведеного переліку зрозуміло, що світогляд – це *поліфункціональне* духовне утворення, яке, на відміну від будь-яких інших елементів духовної культури, об'єднує в собі майже всі її функції, що підкреслює його надзвичайну цінність і значущість.

Роль світогляду в становленні особистості. Однією з найважливіших методологічних засад світоглядної освіти є вчення про людину, її життя, становлення і розвиток і роль у цих процесах її світогляду.

Протягом тривалого часу вихідною основою в розробці питань освіти слугувала функціонально-рольова теорія особи. Згідно з цією теорією, особа – це насамперед набір певних соціальних ролей або сукупність соціальних функцій, які виконує людина, живучи в тому чи іншому суспільстві. Виходячи з цього, головне завдання освіти вбачалося в тому, щоб підготувати людину до виконання цих ролей. Але, навіть і з цього погляду, система освіти, що існувала в суспільстві, не була всеосяжною, продуманою та послідовною. Так, реалізація на практиці ідеологічного положення про пріоритетне значення в житті суспільства матеріально-виробничої сфери спричинило явний перекис в освіті в бік її політехнізації й професіоналізації (профорієнтації), що відповідно позначилося на її змісті, формах та методах. Підготовка молоді до виконання суспільних функцій орієнтувалася переважно на виховання слухняних виконавців “волі і рішень партії”, вірних adeptів панівної моноідеології, що становила одну з головних засад тоталітаризму. Практично не зверталася увага на підготовку школярів до повнокровної участі в соціальному житті, особливо в духовному.

У формуванні особи як виконавця певних соціальних ролей або суб'єкта діяльності існували й інші прогалини. Так, головна увага приділялася підготовці до *предметно-практичної діяльності*. Підготовка до

комунікативної діяльності (спілкування) зводилася майже цілком до мовної освіти, яка й донині надзвичайно переобтяжена далекими від практики спілкування лінгвістичними тонкощами. Водночас поза увагою школи залишаються невербальні засоби спілкування, а головне – його типологічні та інші закономірності й морально-правові основи, без знання яких і без уміння їх свідомо застосовувати сьогодні й мови не може бути про підготовленість до комунікативної діяльності. Майже зовсім не враховується і той факт, що особа є суб'єктом не лише предметно-практичної й комунікативної, а й *духовної діяльності* (емоційних станів, переживань, мислення, пізнання, оцінювання, ідеалізації, мотивування, вольових актів тощо). Тим часом, не готуючи молодь ще у школі до цієї діяльності, годі очікувати підвищення рівня духовності нашого суспільства.

Нарешті, аналіз існуючої системи освіти з погляду функціонально-рольового розуміння особи й діяльнісного підходу дає можливість побачити й інші її недоліки. Зокрема, і за своїм змістом, і за методами сучасна загальна освіта зорієнтована передусім на підготовку учнів до *природоперетворюючої* (матеріально-виробничої) діяльності. Украй недостатня увага приділяється *суспільноперетворюючій*, й особливо *людинотворчій*, діяльності. Крім того, в освіті переважає орієнтація на репродуктивну й стереотипну, а не на продуктивну й творчу діяльність.

Загалом, можна зазначити, що система освіти, яка базується на соціально-рольовій теорії особи, визнає пріоритет суспільства над особою, розглядаючи її переважно як “інструмент” або засіб виконання певних суспільних функцій. Тому зрозуміло, що система освіти, яка проголошує своєю головною метою насамперед всебічний розвиток самої особистості, як це зафіксовано в Законі України “Про освіту”, має базуватися на інших теоретичних засадах у розумінні особи. Роль такої теоретичної засади може виконувати не функціонально-рольова, а *сутнісно-цілісна* концепція особи, яка, по-перше, стверджує самоцінність кожної людини, незалежно від виконуваних нею соціальних функцій або соціальних ролей; по-друге, визнає

за кожною людиною право на індивідуальну самобутність і неповторність, на вільний розвиток усіх своїх задатків і здібностей, на самотворення й самореалізацію; по-третє, виходить із розуміння особи не як простої сукупності різноманітних функцій чи набору соціальних ролей, а як єдиної й цілісної в усіх її життєвих виявах, здатної до самовизначення, самопрограмування, саморегуляції й самовдосконалення.

Прихильники цієї концепції розглядають соціально-рольові структури й характеристики особи лише як її зовнішній, поверхневий і мінливий шар. Водночас у структурі особи виділяються і найбільш сталі, глибинні, “ядерні” її елементи, які виражають її сутність, забезпечують її цільність і цілісність. Саме вони забезпечують сталість людини в найрізноманітніших життєвих обставинах, спрямованість її дій протягом усього життя, певну емоційно-оцінну забарвленість і незмінність її ставлення до навколишнього світу та самої себе; визначають способи дій, духовні стани й певні вибори людини в найважливіших для неї життєвих ситуаціях. Називаючи ці ядерні елементи у структурі особи *екзистенційними*, Е. В. Соколов виділяє чотири їхні головні функції.

Перша – функція *пограничного вибору*, яка зумовлена органічно властивим людині прагненням розширяти межі свого існування, необхідністю для неї постійно виходити за межі даності, робити вибір щодо невідомого, непізнаного. Друга функція цих елементів або структур полягає в тому, що вони *надають людському буттю абсолютної цінності*, виступають як носії первинного сенсу існування, покликані дати виправдання й обґрунтування людському існуванню, зокрема й індивідуальному життю, перед обличчям нескінченності, невизначеності світу. Третя функція екзистенційних структур – *підтримка безперервності існування в часі*. Протягом життя змінюються соціальні ролі людини, змінюються риси характеру, але певні елементи самосвідомості, що визначають особистість, залишаються незмінними. Нарешті, четверта функція полягає в *забезпеченні індивідуальної цілісності*, єдності психічного

життя. Граючи різні ролі, реалізуючи по чергово різні спрямування характеру, людина повинна в чомусь головному залишатися самою собою, мати стійке внутрішнє ядро [26, 202-204].

Таким *ядром внутрішнього світу людини*, як відзначають й інші дослідники, і є її *світогляд*. І допомогти формуванню цього ядра може лише світоглядна освіта. Відсутність її неминуче призводить до того, що школа впливає лише на якісь зовнішні, поверхневі структури особи, не торкаючись її глибинних сенсожиттєутворюючих структур. Але доки людина не визначилася ще як особистість, доки вона не усвідомила саму себе, своє місце в світі й свою роль у житті, марно вимагати від неї професійного визначення. Так само як марно зводити освіту до формування певних знань, умінь і навичок, забуваючи при цьому про такі людські якості, як совість, порядність, відповідальність, доброта, працьовитість тощо. Саме на формування таких людських якостей спрямована світоглядна освіта. І це ще раз підкреслює її необхідність і обов'язковість.

Як чинник соціалізації особи світоглядна освіта сприяє засвоєнню людиною найціннішого і сталого універсального соціального досвіду, сконцентованого у світогляді, завдяки якому людина усвідомлює свій нерозривний зв'язок зі світом і буттям людства, засвоює найзагальніші, вироблені в процесі всього розвитку людської культури критерії оцінки, які дають їй змогу оцінити сьогочасність “із погляду вічності”, і принципи діяльності, що дають їй можливість прийняти правильне рішення і зробити правильний вибір у будь-якій життєвій ситуації.

Саме завдяки світогляду, в процесі його формування людина усвідомлює сенс і мету свого життя, визначає свою життєву програму, життєвий шлях, найфундаментальніші цінності й життєві орієнтири. У зв'язку з цим формування світогляду особи можна розглядати як найвищий рівень її духовного становлення й розвитку.

Крім того, світоглядна освіта покликана виконувати роль своєрідного *каталізатора соціалізації* особи, чинника, що прискорює досягнення нею

соціальної зрілості. Сприяючи самовизначенню людини, світоглядна освіта одночасно допомагає їй стати самоорганізованою, самопрограмованою і самоконтрольованою істотою, свідомим суб'єктом усієї своєї життєдіяльності.

Проте було б помилковим вважати, що становлення світогляду особи зводиться лише до формування її внутрішнього світу, її духовності, а тим більше – тільки інтелекту. Світогляд особи охоплює і чуттєво-емоційну сферу, і мотиваційно-вольову, і оцінно-регулятивну, і пізнавально-інтелектуальну, інтегруючи всі вияви її психічного, внутрішнього життя. Але водночас він є тією духовною основою, на якій складаються й об'єднуються інші структури особи, що репрезентують її діяльну й комунікативну сторони. Такими інтегрованими, узагальненими й водночас сутнісними характеристиками особи, що складаються на основі її світогляду, є її життєва й соціальна позиції

Життєва позиція особи – це зумовлене її світоглядом стале, узагальнене духовно-практичне ставлення людини до навколишньої дійсності та самої себе, яке характеризується певною мірою активності, спрямованістю, оцінним забарвленням тощо, виявляється в різних формах людської життєдіяльності, об'єднуючи їх в єдине ціле.

Певною мірою життєва позиція особи може складатися і стихійно на основі індивідуального або групового життєвого досвіду. У цьому разі вона виявляється в певній спрямованості (яка може й не усвідомлюватися самою особою) її дій і помислів, в певному емоційному тоні або емоційному забарвленні її життєдіяльності, в домінуючих у структурі особи соціальних почуттях і рисах характеру. Але на основі світогляду формується *свідома* життєва позиція особи, яка дістає своє обґрунтування, виходячи з певного розуміння світу та місця і ролі людини в природі й суспільстві, і яка конкретизується в життєвих принципах особи, що охоплюють найважливіші сфери її життєдіяльності. Тут під життєвими принципами особи маються на увазі певні світоглядні принципи, які стали її переконаннями й послідовно реалізуються нею в її життєдіяльності. Окрім життєвих принципів, життєва

позиція особи відображається в свідомо культивованих людських якостях, таких, наприклад, як доброта, принциповість, чесність, відвертість, працелюбність, доброзичливість, стійкість та ін.

Однією з найважливіших характеристик життєвої позиції особи є *міра активності*, залежно від якої вона визначається як активна або пасивна. Проте не менше, а інколи навіть більше значення має *спрямованість* життєвої позиції на ті чи ті життєві цілі та цінності, у зв'язку з чим вона може характеризуватися як альтруїстична чи егоїстична, гуманістична чи антигуманна, духовно орієнтована чи прагматична тощо. Досить вагомим є також *оцінне забарвлення* життєвої позиції, яке може бути насамперед оптимістичним чи песимістичним.

Життєва позиція особи визначає її життєву стратегію, її сталість і самототожність у будь-яких мінливих реаліях дійсності й умовах життя, внутрішню єдність усіх виявів людської життєдіяльності, цільність і цілісність особистості, її здатність стійко переносити життєві незгоди й протистояти виявам зовнішнього насильства або ударам долі, послідовно проводити свою принципову лінію через усі хитросплетіння життя. Тому *формування життєвої позиції особи становить одну з головних цілей світоглядної освіти*.

Певним доповненням або конкретизацією життєвої позиції особи є її ***соціальна позиція***, яка також складається на основі певного світогляду і є інтегруючим фактором структури особи.

Соціальну позицію особи можна визначити як її свідоме ставлення до явищ соціальної дійсності, що складається на основі певного розуміння нею суспільства й свого місця у ньому, своєї належності до якоїсь соціальної спільноти, інтереси якої вона сприймає як свої власні й реалізує (відстоює, здійснює) їх у своїй діяльності. Об'єктивною основою соціальної позиції особи є її включеність у життя певного суспільства, належність до тієї чи тієї соціальної групи. Але становище людини в суспільстві, або її соціальне становище, є лише однією з передумов соціальної позиції. Інша, не менш

важлива передумова – це суспільна самосвідомість, в якій те чи те суспільство або соціальна група усвідомлюють самих себе. *Людина може свідомо зайняти якусь соціальну позицію лише тоді, коли вона певною мірою ототожнює себе із суспільством або з якоюсь його частиною (соціальна ідентифікація), сприймаючи їхню самосвідомість як свою власну.* У зв'язку з цим навіть ті люди, які належать до однієї соціальної групи й мають однаковий соціальний статус, можуть займати різні соціальні позиції: як ті, що виражають інтереси їхньої соціальної групи, так і ті, що складаються на основі засвоєння ними самосвідомості інших соціальних груп, до яких вони не належать, але з якими вони себе ідентифікують та інтереси яких відстоюють.

Процес соціального самовизначення особи, внаслідок якого вона займає певну соціальну позицію, є важливим моментом її загального життєвого самовизначення і необхідною передумовою її соціальної зрілості. Однак слід пам'ятати, що процес цей дуже складний. Він не зводиться лише до свідомого вибору людиною якоїсь однієї з альтернативних соціальних, наприклад класових, позицій. *Оскільки людина одночасно належить до різних соціальних груп і спільнот (вона також є представником людства на певному етапі його розвитку, певного суспільства, нації, класу, прошарку, професійної групи, сім'ї тощо), то процес її соціального самовизначення передбачає також усвідомлення нею співвідношення цих спільнот та їх інтересів і надання певної переваги деяким із них, що дістає відображення в соціальній позиції особи у вигляді ієрархічної будови особисто значущих для неї соціальних інтересів та цінностей і переважної орієнтації на окремі з них.*

Соціальна позиція особи виявляється в таких її соціальних якостях, як громадянськість, соціальна активність, соціальна відповідальність, прогресивність та ін.

Література:

1. Арцишевський Р. А. Роль самосвідомості у становленні соціального суб'єкта // Соціальні студії. – Луцьк. - 2000. - №1. – С. 2-9.
2. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения. 1798 // Кант И. Сочинения: В 6 т.– Т. 6. – М.: Мысль, 1966. – С. 349-588.
3. Арцишевський Р. А. Духовне осягнення дійсності: Монографія. – Луцьк: Смарагд, 2011. – 272 с.
4. Арцишевский Р. А. Мироззрение: сущность, специфика, развитие. – Львов: Вища школа, 1986. – 198 с.
5. Кон И. С. Социология личности. – М.: Политиздат, 1967. – 384 с.
6. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М.: Политиздат, 1972. – 303 с.
7. Бабушкин В. У. О природе философского знания. – М.: Наука, 1978. – 207 с.
8. Овчинников В. С. Мироззрение как явление духовной жизни общества. – Л., 1978. –
9. Энгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. – Т. 20. – С. 483.
10. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – М., 1973. – 423 с.
11. Ляховецкий Л., Тюхтин В. Основной вопрос философии // Философская энциклопедия: В 5-ти т. Т. 4. - М.: Сов. энциклопедия, 1967. - С. 172.
12. Иванов В. Г. Физика и мироззрение. – Л., 1975. – с.
13. Арцишевська М. Р., Арцишевський Р. А. Інтеграція змісту освіти. – Луцьк: Вежа, 2007. – 316 с.
14. Коменский Я. А. Всеобщий совет об исправлении дел человеческих // Избранные пед. сочинения: В 2-х т. Т. 2. – М.: Педагогика, 1982. – С. 285-469.
15. Вернадський В. І. Вибрані праці. – К.: Наукова думка, 2005. – 302 с.
16. Мейлах В. С. Процесс творчества и художественное восприятие. – М., 1985. – ?с.

17. Ильенков Э. В. Философия и культура : [Сборник] / Э. В. Ильенков. – М. : Политиздат, 1991. – 462 с.
18. Яценко А. И. Целеполагание и идеалы / А. И. Яценко. – К. : Наук. думка, 1977. – 275 с.
19. Дробницкий О. Г. Понятие морали: Историко-критический очерк. – М.: Наука, 1974. - 388 с.
20. Бэкон Ф. Сочинения : в 2 т. Т. 2 / Ф Бэкон. – М. : Мысль, 1972. – 582 с.
21. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1955-1981. – Т. 1-50.
22. Обуховский К. Психология влечений человека: Пер. с польск.. – М.: , 1974. - 247 с.
23. . Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл; [пер. с англ. и нем.]. – М. : Прогресс, 1990. – 336 с.
24. Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер ; [пер. с нем. Н. А. Захарченко, Г. В. Колшанского]. – М. : Прогресс, 1973. – 344 с.
25. Шибутани Т. Социальная психология: Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1969. – 535 с.
26. Соколов Э. В. Культура и личность / Э. В. Соколов. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1972. – 228 с.

(Арцишевський Р. А. Світогляд: сутність, структура, функції // Філософські студії: зб. наук. праць. – Луцьк, 2013.- Вип. 1. – С .4-52)

e-mail: roman.arc@yandex. ru

